

Imam Riḍā's (as) Principles and Methods of Education in the Period after the Birth of Children

Mehdi Bayat Mokhtari¹

1. Associate Professor of Neyshabor University, Neyshabor, Iran: bayatmokhtari@neyshabur.ac.ir

Article Info

Abstract

Article Type:

Research Article

Article History:

Received:

July 18, 2022

In Revised Form:

October 3, 2023

Accepted:

November 08, 2023

Published Online:

May 21, 2024

Family is the foundation of society and the first center of its education and health is the first necessity of creating a religious and law-abiding society. On the other hand, the child is the capital entrusted to the parents so that through this passage, his abilities will be actualized and the perfect and creative human being will attain the divine attributes which is the philosophy of creation. The family, which is considered to be the most influential educational unit for children, emerged following social, economic and cultural changes, regrettably in Iran and the world, and in spite of huge industrial progress and greater prosperity, it has faced various open and hidden challenges and has failed to fulfill its mission. Undoubtedly, revitalizing its functions, including raising children, is considered vital. Is Imam Riḍā (as) whose words and behavior are proof and done according to Allah's will, is he strict on the principles and methods of raising a child after birth in order to achieve educational goals? In these lines, the author has taken a step by reading sources in a library method and presenting them in a descriptive-analytical method, and the source of extracting principles and methods is his theoretical and practical way. The principles of children's heterogeneity, love, justice and honoring the child with a religious name are of special interest to him. The following educational background methods, some of which are dedicated to the first week of childbirth and some of which are more inclusive, have been emphasized by Imam (as): Mother's milk, choosing a wise and healthy nurse, saying adhān and iqāmah in the child's ear, choosing a good name, aqīqah, giving alms according to the weight of the hair, circumcision, healthy nutrition, insisting on prayer, learning the Qur'an, familiarity with the teachings of the thought of Ahl al-Bayt (ah), politeness, praising positive actions, conditioning upbringing, keeping promises and punishing properly. Undoubtedly, if the family and education system is affected by the mentioned approaches, its output will be righteous and law-abiding children.

Keywords

Imam Riḍā (as), Family, Child, Educational Principles, Educational Methods.

Cite this The Author (s): Bayat Mokhtari, M., (2023). Imam Riḍā's (as) Principles and Methods of Education in the Period after the Birth of Children: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi

Year 12, Issue 1, Spring 2024, Serial Number 45- (163-196)- [DOI:10.22034/farzv.2024.352273.1787](https://doi.org/10.22034/farzv.2024.352273.1787).

Introduction

Human being, in possession of talents and potentials, gets born as a real animal and a potential man and his perfection is gained through education and training. Family is the first training center. Mankind gains and develops the trend towards honesty and royalty, aversion from dishonesty, altruism, favoring moral virtues and avoiding vicious within the familial environment. Parents are the first teachers for children. Imam Reza's theoretical and practical principles have educational and training guidance and the present research includes children education methodology from his perspective.

Principles of Child Education

1. Differences among children

Parents should accept differences among children as a real fact. Imam Reza in a proposition emphasizes that as far as people are different from one another, they progress; but their inequity leads them to their fatal end. Difference in man's creation is a necessity for the lawfulness of the universe and the rule of the principle of cause and effect. Differences in talents and abilities and appearances of creatures are one of the features of the world's excellence, and the secret of the stability and progress of social interactions depends upon differences. In addition, none of the natural differences prevents spiritual perfection.

2. Expressing love

In psychologists' views, expressing love towards children is one of the training principles and the solution to end up educational incompatibility. The importance of love in psychical needs is not comparable to any other factor for it is the strongest attractive force. In his speech, Imam Reza advises to show mercy and express love towards children. To his son, Javad (AS) who was sitting sorrowfully on Hija Ismail, he states: "Stand up my dear!" In a kindly manner, one can motivate people towards doing some activities or avoiding some others.

3. Justice and preference

Sometimes, children's malice and complexes take roots in parents' not treating their children in a fair way in forgiving, gifting, looking, speaking, etc. Not observing justice threatens the child's future. On the other hand, giving priority to some of the children for their efforts and merits is not only permissible in some cases but also logical.

4. Honoring the child with a religious name

Whenever families decide upon religious names for their children, they should honor and praise the names and their owners. Imam Reza accentuates whenever you name a son as "Mohammad", respect him, open a space for him, and do not show him a sour face.

Child training methods

Basic training methods can be divided into the first-week methods after the birth (or the initial stage) and the methods for other life stages. Some methods such as breastfeeding are crucial in both stages.

a. The beginning methods

1. Breastfeeding:

The child's first right is to be breastfed. Stating, "No milk is better than a mother's milk", Imam Reza emphasizes the many advantages of breastfeeding especially in the first months of birth.

2. Healthy wet nurse

In a hadith, Imam Reza mentions that children should not be breastfed by insane or poor-sighted women because their milk conveys some physical and spiritual characteristics to children.

3. Azan and Iqamah

It is recommended to say Azan in the infant's right ear and Iqamah in its left ear in order to indoctrinate the religious bases to the child. Imam Reza relates that upon the births of Imam Hasan and Imam Hussain (AS), the Prophet (PBUH) said Azan and Iqamah in their ears.

4. Good name

One of the rights of a child is to have a good name. A good name leaves positive impacts upon the child's soul and body. According to Imam Reza, giving a proper name to infants in their first week of birth is an obligation for all.

5. Aghighah

Imam Reza believes people must do Aghigha to their infants on the seventh day of their birth.

6. Shaving the head

Imam Reza states that the infant's head should be clean shaved on the seventh day of the birth and parents are advised to give charities in gold or silver in the same weight of the shaven hair.

7. Circumcision

Imam Reza advises parents to circumcise their infants on the seventh day of their birth as it purifies the body and accelerates their growth. Circumcision reduces urine infection and prevents genital cancer in men.

b. Training methods in other stages of life

1. Healthy nutrition

Healthy nutrition influences both body and temper. It increases one's life, reduces diseases, and avoids premature aging. Imam Reza would give banana to his son, Imam Javad (AS).

2. Prayer

Imam Reza advises parents to encourage the son to say prayers in his seventh

year of age. Prayer is like the head in one's body and is one of the bases of religion and mental health.

3. Teaching the *Quran*

In a hadith, Imam Reza advises the family to take benefits from the *Quran* because the house in which *Quran* is recited has blessings for its inhabitants.

4. Familiarity with the school of Ahle Bayt

One of the missions of parents is to familiarize their children with the school of Ahle Bayt. Imam Reza seeks blessings for those who both learn and teach religious, ethical and practical teachings of Ahle Bayt. He states if people know about the virtues of our speech, they will follow us.

5. Teaching politeness

Parents should guide children's emotions and acquaint them with the proper ways of life. Imam Reza mentions let the child itself give charity even if it is as small as a slice of bread or a small fist.

6. Praising good work

Parents should praise children's good deeds. Imam Reza states that Imam Sadegh once said to his son, Imam Kazim, Thank God! You are the best child, the best substitute, a source of happiness, and the best friend and companion to your father due to your good deeds.

7. Conditioning

Conditioning is one of the useful methods in children and adolescent training. Imam Reza advises since Friday practices such as Friday pray and visiting relatives are difficult, the head of the family should bring happiness and develop the welfare of the family.

8. Promises

Keeping promises is crucial in strengthening family ties. For Imam Reza, promises are loans that should be paid. The Prophet (pbuh) did the same.

9. Punishment

Punishment is one of the reconstructing strategies. A reproachful look or a simple warning can punish the wrong-doer. Imam Reza avoided harsh verbal punishment; but he was not against suitable and mild verbal punishment.

References

- Abul-Ghasemi, Shahnam, Davoodi, Tamanna. 2010. Punishment from the perspective of Psychology and Islam. *Islam and Educational Researches*, 2: 127-142.
- Ahadi, Hassan, Bani Jamal, Shokooah Sadat. 2006. *Psychology of Development*. Tehran: Pardis.
- Alam al-Hoda, Ali ibn Hussain. 1998. *Amali al-Mortaza*. Research: Muhammad abulfazl Ebrahim. Cairo: Dar al-Fekr Arabi.

- Arbali, Ali ibn Issah. *Kashf al-Ghame fi Ma'refat al-A'eme*.
- Ardestani, Muhammad Ali. 2009. *The Height of Hekmah: Ayat al-Allah Seyyed Abul-Hassan Qazvini*. Tehran: Publications of Culture and Islamic Thought Research Center.
- Aroosi Huveizi, Abd Ali ibn Jom'eh. 1997. *Tafir nor al-Thaghaleyn*. Research: Rasooli Mahalati. Qom: Esmailian.
- Ashari, Zahra, Bagheri, Khosrow, & Hussaini, Afzal al-Sadat. 2012. The study of meanings, principles, and methods of spiritual training from Allameh Tabatabaee's perspective. *Islamic Education*, 7(15): 89-112.
- Atarodi, Aziz Allah. 1985. *Musand al-Imam Reza*. Mashhad: The Universal Congress on Imam Reza.
- Atkinson, Retalal, et al. 2006. *Hilgard's Introduction to Psychology*. Trans. Muhammad Taghi Baraheni et al. Tehran: Roshd.
- Ayyashi, Muhammad ibn Masood. 1960. *Tafsir al-Ayyashi*. Research: Hashim Rasooli Mahallati. Tehran: Al-Matba'e Elmyeh.
- Bagheri, Khosrow. 2006. *A New Look at Islamic Training*. Tehran: Madreseh.
- Bayat, Asad al-Allah. 1989. *Man in the Quran*. Tehran: Jihad Daneshgahi Publications.
- Brujerdi, Seyyed Hussain. 1991. *Collection of Shi'ite Hadiths*. Qom: Manshoorat Madineh Elm.
- Cohen, Bruce. 2011. *A Survey on Sociology*. Trans. Gholam Abbas Tavassoli & Reza Fazel. Tehran: SAMT.
- Company Zareh, Mehdi. 2008. Emam in the school of Alem Ale Muhammad: A survey of Imam Reza's propositions on emamat. *Knowledge and Understanding Information*, 8(32): 42-47.
- Davood ibn Salman Qazi. 1997. *Musand al-Reza*. Qom: Center of Publication of Books of Islamic Sciences.
- Esmaili Yazdi, Abbas. 2006. *Culture of Education*. Qom: The Holy Jamkaran Mosque Publications.
- Faramhini Farahani, Muhsen. 2011. *Education in Nahj al-Balagheh*. Tehran: Abi-zh.
- Fayezi, Ali. 2000. *Education, Methods, Ethics*. Tehran: Tarrahan.
- Feiz Kashani, Mulla Muhsen. 2002. *Good Behavior*. Trans. Muhammad Bagher Sadeghi. Tehran: Payame Edalat.
- . 1992. *Navader al-Akhlagh fi ma Yataleghe be-Osul al-Din*. Research: Mehdi Ansari. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- . 1985. *Al-Vafi*. Isfahan: Imam Amir al-Mo'menin Ali (As) Library.
- Ghannadan, Mansur, Moti, Nahid, & Setoodeh, Hedayat Allah. 1997. *Sociology (Key issues)*. Tehran: Avaye Noor.
- Ghayoomi, Javad. 1994. *Sahifat al-Reza*. Qom: Islamic Publications Inst.

- Ghazanfari, Ahmed, Riyahi, Hamidreza. 2004. The impact of punishment on students' self-esteem. *Knowledge and Research in Educational Sciences*, 3: 1-14.
- Hashemi Khooei, Mirza Habib Allah. *Menhaj al-Baraeh fi Sharh Nahj al-Balaghah*. Research: Ebrahim Mianji. Tehran: Maktab al-Eslamieyh.
- Helli, Jafar ibn Hassan. 1988. *Shara'e al-Islam*. Research: Seyyed Sadegh Shiraazi. 2nd ed. Tehran: Esteghlal.
- Helli, Hassan ibn Yussef. 1997. *Mokhtalef al-Shi'eite*. Qom: Nashr Islami.
- Henri Mussen, Paul, et Al. 2001. *Child Development and Personality*. Trans. Mahshid Yasaee. 17th ed. Tehran: Markaz.
- Hojjati, Seyyed Muhammad Bagher. 1995. *Islam, Education, and Training*. Tehran: Farhang.
- Horr Amuli, Muhammd ibn Hassan. 1993. *Vasa'el al-Shi'ite*. Qom: Al Bayt Ehya Tarath.
- Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid. 1983. *Interpretation of Nahj al-Balaghah*. Qom: Maktab Ayatollah Mar'ashi Najafi.
- Ibn Abi Jomhoor Ehsaei. 1984. *Avali al-Le'ali*. Researcher: Mojatab Araghi. Qom: Dar Seyyed al-Shohada Nashr.
- Ibn Babooyeh, Ali ibn Hussain. 1985. *Feghhe al-Reza*. Research: Al-Bayt Inst. Mashhad: Al-Mo'tamer al-Alemyeh Imam Reza.
- Ibn Babooyeh, Muhammd ibn Ali. 1996. *Al-Amali*. Qom: Al-Batheh Inst.
- . 1977. *Al-Tohid*. Research. Hashem Hussaini. Qom: Jameh Modarresin.
- . 1965. *Ala el-Shara'e*. Research: Muhammad Sadegh Bahr al-Oloum. Najaf: Manshoorat Maktab al-Heydaaryeh.
- . 1983. *Oyoon Akhbar Reza*. Beyroot: Al-A'lami bel-Maloomat Ins.
- . 1982. *Ma'ani al-Akhbar*. Research: Ali Akbar Ghaffari. Qom: Al-Nashr al-Eslami Ins.
- . 1984. *Man La Yahzar al-Faghih*. Qom: Jaameh Modarresin.
- Ibn Hanbal, Ahmaed. 1984. *Musnad Ahmaed*. Beyroot: Dra Sader.
- Ibn Hayoon, No'man ibn Muhammad. 1988. *Sharh al-Akhbar fi Faza'el al-A'emeh Athar*. Research: Muhammad Hussain Hussaini Jalali. Qom: Jame'eh Modarresin.
- Ibn Shahr Ashub, Muhammad ibn Ali. 1949. *Motashabeh Quran va Mokhtalefah*. Qom: Bidar Publications.
- Ibn Sho'beh Harani, Hassan ibn Ali. 1984. *Tohaf al-Oghul*. Research: Ali Akbar Ghaffari. Qom: Jame'eh Modarresin.
- Kerajaki, Muhammad ibn Ali. 1990. *Kanz al-Favaed*. 2nd ed. Qom: Al-Mustafavi.
- Khomeini, Rooh Allah. 1999. *Interpretation of Hadith "Troops of Reason and Ignorance."* Tehran: Institute of Organization and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Koleyni, Muhammad ibn Yaghoob. 1986. *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Ketab al-Es-

lamiyeh.

Lithialvasti, Ali ibn Muhammad. 1997. *Oyoon al-Hokm al-Mavaez*. Research: al-Hussaini al-Birjandi.qom: Dar al-Hadith.

Majlesi, Muhammad Bagher. 1982. *Bahar al-Anvar*. Beyroot: Dar ehya al-Tarath al-Arabi.

Malek ibn Anas. 1985. *Al-Mota'a*. Research: Muhammad Foa'd Abdul Baghi. Beyroot: Dar Ehya Tarath al-Arabi.

Mofid, Muhammad ibn Muhammad. 1993. *Tashih E'teghadat Emamiyeh*. Research: Hussain Dargahi. Qom: Sheikh Mofid Congress.

Mokhtarian, Tahereh, Farood, Dariush, Malmir, Maryam, & Mokhtarian, Tayyeb. 2017. The ethical necessity of breastfeeding the child and Adherence to Children's rights. *Ethics in Sciences and Technology*, 1: 5-9.

Motahhari, Morteza. 1993. *The Perfect Man*. Tehran: Sadra.

Mottaghi Hendi, Ali. Kanz al-Emal. Beyroot: Al-Resaleh.

Mozloo, Abram. 1988. *Psychology of Healthy Personality*. Trans. Shiva Rooygarian. Tehran: Golshae.

Muhammdian, Bahram. 2011. *Another Look at Children's Rights from Islam's Perspective*. 4th ed. Tehran: Parents and Teachers Association.

Najjarzadegan, Fathollah. 2009. *An Approach to Islamic Ethics and Education*. Qom: Ma'aref Eslami.

Namazi Shahroodi, Ali. 1998. *Mostadar Kasafinat al-Behar*. Qom: Islamic Publications.

Noori, Mirza Hussain. 1987. *Mostadark al-Vasayel*. 2nd ed. Qom: Al-Beyt Ehya al-Tarath Inst.

Nasri, Abdullah. 1989. *Man in Islam's Perspective*. Tehran: Payame Noor.

Paknia, Abd al-Karim. 2005. *Characteristics of Imam Reza*. Qom: Nasim Kosar.

Payandeh, Abul Ghasem. 1963. *Nahja al-Fasahe*. Tehran: Javidan.

Razi, Muhammad ibn Hassan. 2008. *Nahj al-Balagheh*. Research: Sobhi Saleh. Tehran: Osveh.

Saboochi, Ahmadreza. 2021. The features and worth of banana nutrition. *Behvarz*, 32 (110). Sabzevar Medical University.

Samadi, Ma'soomeh. 2006. Investigation of proper child breeding based on the Islamic training instructions. *Mesbah*, 62: 137-160.

Sharafi, Muhammad Reza. 2002. *Islamic Education with a Focus on Imam Khomeini's Views*. Tehran: Panjareh.

Shari'at Madari, Ali. 1988. *Educational Psychology*. 3rd ed. Tehran: Amir Kabir.

Sharif al-Ghuraishi, Muhammad Bagher. 2003. *A Research on the Life of Imam Ali ibn Mussa al-Reza*. Trans. Muhammad Salehi. Tehran: Dar al-Ketab Islamieyh.

Shushtari, Muhammad Taghi. 1985. *Al-Naj'eh fi Sharh al-Lam'eh*. Tehran: Sa-doogh.

- Sim Foroush, Nasir. 2001. The benefits of infantile circumcision: A review of the past and present. *Traditional Medicine of Islam and Iran*, 2(6): 123-130.
- Some authors. 2003. *The Role of Religion in Mental Health*. Qom: Ma'aref.
- Tabarsi, Ahmed ibn Ali. 1982. *Al-Ehtejaj a'la Ale al-Lejaj*. Research: Muhammad Bagher Khorsan. Mashad: Mortazavi.
- Tabarsi, Fazl ibn Hassan. 1996. *E'lam Aluri be-A'laam al-Huda*. Qom: Ale Bayt Ins.
- Tabatabaee, Muhammad Hussain. 1973. *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*. Beyroot: Al-Alami lel-Matboo'at.
- Tamimi Amedi, Abdul Vahed. 1987. *Ghorar al Hekam va Dorar al Kalam*. Research: Muṣṭafa Derayati. Qom: Office of Islamic Propagations.
- Tayeb, Abdul Hussain. 1990. *Al-Tayeb al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. 2nd ed. Tehran: Islam.
- The Holy Quran*.
- Toosi, Muhammd ibn Hassan. 1986. *Tahzib al-Ahkam*. Tehran: Dar al-Kotob Es-lamiyeh.

اصول و روش‌های تربیتی امام رضا علیه السلام در دوران پس از تولد کودکان

مهدی بیات مختاری

دانشیار دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران. رایانامه: bayatmokhtari@neyshabur.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	نهاد خانواده، بنیان جامعه به‌شمار می‌رود و اولین کانون تربیت و سلامت آن، نخستین بایسته ایجاد جامعه دینی و قانون‌مدار است. از سویی فرزند سرمایه‌ای است که به پدر و مادر سپرده شده تا از این رهگذر، توانش‌های وی به فعلیت برسند و انسان کامل و متخلّق به صفات الهی که فلسفه آفرینش است، تحقّق یابد. این نهاد که تأثیرگذارترین واحد تربیتی کودک به‌شمار می‌آید، به دنبال تغییرات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی پدید آمده، سوگمنده در ایران و جهان و با وجود پیشرفت‌های عظیم صنعتی و رفاه بیشتر، دچار گونه‌هایی از چالش‌های آشکار و پنهان شده و از رسالت خویش بازمانده است. بی‌تردید، احیای کارکردهای آن از جمله تربیت فرزندان، امری حیاتی تلقی می‌گردد. آیا امام رضا <small>علیه السلام</small> که گفتار و رفتارش حجت و مطابق خواست خداوند انجام پذیرفته، بر اصول و روش‌های خاصی درباره تربیت فرزند در برهه پس از تولد برای رسیدن به اهداف تربیتی پای فشرده است؟ راقم این سطور با خوانش منابع به روش کتابخانه‌ای و ارائه آن به‌شیوه تحلیلی توصیفی، گام برداشته و منبع استخراج اصول و روش‌ها، سیره نظری و عملی ایشان است. اصول ناهمسان بودن کودکان، محبت، عدالت‌ورزی و تکریم فزون‌تر کودک با نام دینی، مورد توجه ویژه ایشان است. روش‌های زمینه‌ساز تربیتی زیر که برخی اختصاص به هفته نخست زایش و پاره‌های شمول بیشتری دارند، مورد تأکید امام <small>علیه السلام</small> بوده است: شیر مادر، گزینش شیردهنده خردمند و تندرست، گفتن اذان و اقامه در گوش کودک، انتخاب نام نیک، عقیقه، صدقه دادن به سنگینی موی سر، ختنه، تغذیه سالم، پافشاری به نماز، آموزش قرآن، آشنایی با آموزه‌های مکتب اهل بیت <small>علیهم السلام</small> ، ادب‌آموزی، ستودن کارهای مثبت، شرطی‌سازی پرورش، پایبندی به وعده‌ها و تنبیه بجا. بی‌تردید اگر نظام خانواده و تعلیم و تربیت متأثر از رویکردهای یادشده باشد، حتماً برونداد آن، فرزندان درست‌کردار و قانون‌مدار خواهد بود.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها	امام رضا <small>علیه السلام</small> ، خانواده، فرزند، اصول تربیتی، روش‌های تربیتی.
استناد: بیات مختاری، مهدی: (۱۴۰۳). اصول و روش‌های تربیتی امام رضا <small>علیه السلام</small> در دوران پس از تولد کودکان: فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۲، شماره ۱، تابستان، شماره پیاپی ۴۵ - (۱۹۶-۱۶۳).	
	DOI:10.22034/farzv.2024.352273.1787

۱. مقدمه

الف: بسیاری از موجودات جهان همانند مجردات و مفارقات در لحظهٔ ایجاد، شایستگی‌های وجودی خویش را دریافت کرده‌اند و لذا دستخوش دگرسانی تکاملی نمی‌شوند؛ اما در این میان، انسان به‌گونهٔ حیوان بالفعل و انسان بالقوه تولد می‌یابد و گذرگاه کمالش از حیوانیت آغاز می‌شود و به‌سوی انسانیت که مقصد آفرینش وی است، تکامل می‌یابد. انسان، دارای استعدادها و توانایی‌ها است که باید آن‌ها را به مرحلهٔ شکوفایی برساند. فراهم آوردن زمینه‌های رشد و از قوه به فعل رساندن استعدادهاى نهفته انسان به‌گونهٔ تدریجی و در بستر زمان «تربیت» نامیده می‌شود (ن.ک: فرمبینی، ۱۳۹۰: ۸؛ فایضی، ۱۳۷۹: ۱۲؛ اسماعیلی، ۱۳۸۵: ۳۹؛ نجارزادگان، ۱۳۸۸: ۲۰؛ بیات، ۱۳۶۸: ۱۴۰-۱۴۱؛ اردستانی، ۱۳۸۸: ۴۲۱). انسان موجودی مختار، منعطف و تربیت‌پذیر است و با همهٔ قابلیت‌ها، گرایش‌ها و بینش‌های نهفته در آن، آماده است آنچه را به وی القا می‌شود، جذب کند و در نتیجه، می‌تواند ماهیت‌های گوناگونی پیدا کند. طبق سخن پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «كُلُّ مَوْلُودٍ يُوَلَّدُ عَلَيَّ الْفِطْرَةِ حَتَّىٰ يَكُونَ أَبَوَاهُ يَهُودًا نَّه أَوْ يَنْصَرَانِهِ أَوْ يَمَجْسَانِهِ» (ابن بابویه، ۱۳۹۸ق: ۳۳۰؛ ابن حیون، ۱۴۰۹ق، ج ۱: ۱۹۰؛ مفید، ۱۴۱۴ق: ۶۱)، تمامی افراد در ابتدای تولد از صفای ضمیر برخوردارند و گرایش‌های توحیدی و اخلاقی دارند و سپس دستخوش انحرافات فکری می‌شوند. دانشمندان نامبرداری مانند سید مرتضی، ابن شهر آشوب مازندرانی، فیض کاشانی، طبرسی، ابن ابی جمهور احسایی و ابن ابی الحدید معتزلی نیز به گزارش و تبیین حدیث فوق‌الذکر پرداخته‌اند (علم الهدی، ۱۹۹۸، ج ۲: ۴۵۶؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۶۹، ج ۱: ۱۵۱؛ طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۳۹۹؛ ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۴: ۱۱۴؛ ابن ابی جمهور، ۱۴۰۵ق، ج ۱: ۳۵؛ فیض کاشانی، ۱۳۷۱: ۷۱؛ همان، ۱۴۰۶ق، ج ۴: ۲۵). از دید قرآن و طبق آیه «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ إِنَّكَ كَادِحٌ إِلَىٰ رَبِّكَ كَدْحًا فَمِلْ لِقَابِهِ» (انشقاق: ۶)، در فطرت انسان استعداد و توانش کمال برین و سیر به سوی خدای بی‌نیاهیت قرار گرفته و اگر انسان کوشش کند، می‌تواند به لقای خداوند ناقل شود (نصری، ۱۳۸۶: ۶۸). اگر تعلیم و تربیت انسان هماهنگ با فطرت او باشد، می‌تواند نیروهای حیوانی خود را مهار و زمینهٔ بروز قوای عقلانی، روحی و فطری خود را فراهم کند و در عداد سعادت‌مندان جای گیرد، اما اگر پرورش وی مبتنی بر سنجه‌های غیراخلاقی باشد، معدّ و زمینه‌ساز فردی تبهکار و شقاوت‌مند است.

ب: اولین کانون تربیت کودک، خانواده است که متشکل از افرادی است که از طریق هم‌خونی، پیوند زناشویی یا پذیرش فرزند با یکدیگر در پیوستگی متقابل هستند و در اجتماعی کردن فرزندان، مسئولیت اصلی را به عهده دارد (کوئن، ۱۳۹۰: ۱۶۹؛ قنادان و همکاران، ۱۳۷۶: ۱۴۸) شالودهٔ تربیت هر فردی خانواده است و در این میان، سال‌های نخست کودکی اهمیت فراوانی دارد؛ زیرا محیط خانواده، ساختار جسمانی، عاطفی، اخلاقی و رفتاری وی را شکل می‌دهد. بسیاری از ارزش‌های اخلاقی، گرایش به راستی و درستی، تنفر از دروغ، میل به هم‌نوع و دوست داشتن فضایل و دوری از رذایل اخلاقی را از محیط خانه فرا می‌گیرد. خانه بهترین بستر برای رویش عواطف و کمالات انسانی است (حجتی، ۱۳۷۴:

۳۸؛ شرفی، ۱۳۸۱: ۸۳؛ فرمهبینی، ۱۳۹۰: ۱۱؛ شریف القربشی، ۱۳۸۲: ۴۳).

ج: کودک، امانتی است که به پدر و مادر سپرده می‌شود و به هر شیوه‌ای که وی را تربیت کنند به همان شکل، نشو و نما می‌یابد. اگر وظایف خود را به جای آورند، فرزند مایه سرافرازی آن‌ها در نظام دنیا و آخرت می‌گردد و اگر سهل‌انگاری کنند، عقب‌افتادگی‌ها و ناهنجاری‌های وی در آینده بر دوش والدین خواهد بود. امام علی (ع) در حدیث «وَلَدُ السَّوِّءِ يَهْدِمُ الشَّرْفَ وَ يَشِينُ السَّلْفَ» (آمدی، ۱۳۶۶، ج ۲: ۵۷۷) بر نکته فوق، تأکید می‌کند. بدین جهت، فرهیختن، نخستین و بایسته‌ترین وظیفه والدین طبق مشرب‌های گوناگون عقلی و نقلی است و آنان باید خود را به آگاهی از فنون تربیت مجهز سازند و با الگو گرفتن از مریبان موفق، در انجام این وظیفه مهم بکوشند. والدین نه تنها نقش پناهگاه دارند بلکه نخستین آموزگار و الگو برای فرزند هستند.

در میان اعضای خانواده، مادر نقش نخستین را دارد. نقش وی از دو جهت درخور است، نخست اینکه فرزند، مهم‌ترین سال‌های تکوین شخصیتش را در کنار او می‌گذراند که فرصت کم‌نظیری برای کسب صفات و سایر ویژگی‌های رفتاری از مادر است. از سوی دیگر، مادران به لحاظ برخورداری از عواطف سرشار، بهترین پناهگاه برای فرزند هستند (شرفی، ۱۳۸۱: ۸۵). لذا پیامبر (ص) فرموده‌اند: «أُمَّكَ، ثُمَّ أُمَّكَ، ثُمَّ أَبَاكَ، ثُمَّ الْأَقْرَبَ، فَلَا اقْرَبَ»؛ مادر خود، مادر خود، مادر خود را رعایت کن، سپس پدر خود را و پس از آن کسانی را که به تو نزدیک‌ترند» (پاینده، ۱۳۴۲: ۱۰۹). در پرتو تربیت، مادرها مبدأ خیرات یا شرور هستند. دومین کنشگر بنیادین تربیتی در خانواده پدر است که نقش مکمل وظیفه مادری را دارد. سخن امام علی (ع) به امام حسن (ع): «وَجَدْتُكَ بَعْضِي بَلْ وَجَدْتُكَ كَلِي حَتَّى كَأَنَّ شَيْئًا لَوْ أَصَابَكَ أَصَابَنِي وَ كَأَنَّ الْمَوْتَ لَوْ أَتَاكَ أَتَانِي فَعَنَانِي مِنْ أَمْرِكَ مَا يَعْنِينِي مِنْ أَمْرِ نَفْسِي» (رضی، ۱۴۱۴: ۳۷۰؛ ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳: ۶۸؛ ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴: ۱۶؛ ۵۷؛ هاشمی خویی، ج ۲: ۳). بیانگر این است که پدر باید فرزند را پاره‌ای از خود تلقی کند و در تربیت وی نهایت تلاش را داشته باشد. امام باقر (ع) با بیان «يُحْفَظُ الْأَطْفَالَ بِصَلَاحِ آبَائِهِمْ» (عباشی، ۱۳۸۰: ۲؛ ۳۳۸)؛ مصونیت فرزندان را از آسیب‌ها در پرتو شایستگی پدران قلمداد کرده است.

د: نهاد خانواده به‌ویژه والدین که تأثیرگذارترین واحد تربیتی کودک به‌شمار می‌آید به دنبال تغییرات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی پدید آمده در ایران و جهان و با وجود پیشرفت‌های عظیم صنعتی، دچار گونه‌هایی از چالش‌های آشکار و پنهان شده و از رسالت خویش، بازمانده است. بی‌تردید، احیای کارکردهای آن از جمله تربیت فرزندان، امری حیاتی تلقی می‌شود.

هـ. حداقل مفاهیمی که در دستور کار هر مکتب تربیتی قرار می‌گیرد، عبارت است از مبانی، هدف، اصل و روش. انتخاب هدف‌های تربیتی ریشه در نوع جهان‌بینی و انسان‌شناسی مختلف دارد و هدف‌ها، تعیین‌کننده نوع روش‌های تربیتی‌اند. هدف نهایی روش تربیتی اسلام، هدایت انسان به سوی خدا و متخلق کردن وی به صفات و اخلاق الهی است. آگاهی از روش‌های بنیادین تربیتی پیشوایان معصوم (ع)؛

که گفتار و رفتارشان، همگام با مشیت و خواست خداوند است، برای دفع و رفع دشواری‌های نظام خانواده و سامانه تعلیم و تربیت، بسیار کارآمد و بایسته می‌نماید و بلکه بهترین شیوه تربیت فرزندان است. در فرهنگ تشیع، گفتار، کردار و تقریر ائمه اطهار علیهم‌السلام از رهگذر عصمت، سند و حجت شرعی به‌شمار می‌آید؛ بنابراین الگوهای شایسته اعتماد و راهنمای انسان‌ها به مقصد حیات‌اند. در این میان سیره نظری و عملی امام رضا علیه‌السلام که نامبردار به عالم آل محمد است، مشحون از رهنمودهایی تربیتی و روان‌شناسی است. در این جستار، به بازشناسی اصول و روش‌های تربیت کودک در منظر امام رضا علیه‌السلام پرداخته شده است.

۱-۱. پیشینه و روش تحقیق

گرچه تاکنون کتاب‌ها، مقالات و همایش‌های گوناگونی درباره امام رضا علیه‌السلام، تألیف و انجام‌شده، اما راقم این سطور با توجه به بررسی‌های انجام‌شده، تاکنون پژوهش مستقل و فراگیری درباره اصول و روش‌های تربیت فرزند در منظر امام رضا علیه‌السلام نیافته و این جستار را می‌توان تقریباً، نوآورانه دانست که نویسنده، نخست گفتارها و رفتارهای ایشان را در این زمینه به روش کتابخانه‌ای گرد آورده و سپس به‌شیوه توصیفی تحلیلی آن را سامان داده است.

۲. برخی اصول تربیتی کودک در منظر امام رضا علیه‌السلام

از اصول تربیتی تعاریف متفاوت ارائه شده است، اما مقصود ما در این جستار قواعد کلی حاکم بر جریان تربیت است (اشعری و همکاران: ۱۳۹۱)

۲-۱. ناهمسان بودن کودکان

پدر و مادر و مربیان باید تفاوت بین کودکان را به‌عنوان یک واقعیت بپذیرند. امام رضا علیه‌السلام در گزاره: «لَا يَزَالُ النَّاسُ بِخَيْرٍ مَا تَفَاوَتْوَا فَإِذَا اسْتَوَوْا هَلَكُوا» (ابن بابویه، ۱۴۱۷ق: ۵۳۱؛ ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۵۸؛ عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۱: ۲۹۲)، تأکید می‌کند مردم همواره در گذرگاه پیشرفت و سعادت‌اند مادام که از نظر استعداد درونی با یکدیگر، تفاوت داشته باشند، ولی هرگاه انسان‌ها با هم یکسان باشند، دچار سقوط و نابودی می‌شوند و جامعه از کمال شایسته خود باز می‌ماند. گفتار امام رضا علیه‌السلام اجمال سه نکته زیر است:

الف. ناهمگونی آفرینش انسان‌ها، لازمه حتمی نظام‌مندی و قانونمندی جهان هستی و حاکمیت اصل علت و معلول و عدم تخلف معلولی از علت تامه است و همبستگی علت و معلول، دارای قوانین و قواعد معین است. از این‌رو، چگونگی آمیزش والدین، زمان، مکان، روحیات و حالات روانی، وضعیت جسمی، نوع و مقدار غذاها هر یک به سهم خود نقشی در کیفیت وجود جنین ایفا می‌کنند. اگر اصل عدم تخلف معلولی از علت، مورد پذیرش قرار گیرد، مشخص خواهد شد که بینا و نابینا تولد یافتن یک فرد و... لازمه چاره‌ناپذیر، مجموعه عللی است که در به وجود آوردن وی مؤثر بوده‌اند.

ب. یکی از ویژگی‌های نظام احسن، وجود ناهمگونی در استعداد و توانایی‌ها و ظاهر مخلوقات

است(ملک، ۳) اگر انسان‌ها همانند بودند، زندگی اجتماعی ادامه نمی‌یافت. ناهمسازی در خلقت اعم از استعداد هوشی، جسمی و مالی برای چرخاندن اجتماع بر محور تعاون است. آفریننده جهان، استعداد هرگونه کاری را در همه انسان‌ها به ودیعه نهاده است و راز پایداری و گردش چرخ اجتماع منوط به تفاوت‌هاست. علامه طباطبایی نگاشته: مردم از جهت انسان بودن همه با هم برابرند و گونه‌گونی‌ای که در خلقت آنان دیده می‌شود، تنها به این منظور است که یکدیگر را بشناسند چون اگر شناسایی نباشد، نه پای تعاون در کار می‌آید و نه ائتلاف، پس غرض از ناهمگونی‌ای که در میانه بشر قرار داده شده برای تفاخر و استعلا یکی بر دیگری نیست(طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۱۸: ۳۲۷).

ج. هیچ‌کدام از تفاوت‌های طبیعی، مانع کمال نیستند. از دید قرآن آنچه خوشبختی بی‌پایان را در پی دارد، پارسایی و عمل صالح هست و آنچه به اقتضای حکمت الهی، سبب برتری برخی از افراد شده، وسیله امتحان است و مسئولیت ایشان را سنگین‌تر خواهد کرد؛ به علاوه خداوند بندگان را بر پایه توانشان مکلف کرده است و در قیامت هرکس را به اندازه نعمتی که به او داده بازخواست می‌کند، پس اگر کسی از نعمتی محروم است در قبال آن از مزایا و تحفیف‌هایی برخوردار و به هر حال عدالت برقرار است(بقره، ۲۳۳ و ۲۸۶؛ انعام، ۱۵۲؛ اعراف، ۴۲؛ مؤمنون، ۶۲).

۲-۲. مهرورزی

محبت واکنشی عاطفی است که هدف آن ممکن است اشخاص یا اشیا باشند(احدی، ۱۳۸۵: ۲۷۷). بر پایه تعریف آبراهام مزلو، محبت شامل دوست داشتن و دوست داشته شدن، می‌شود و این نیاز، فرد را به سمت برپایی پیوندهای محبت‌آمیز با دیگران سوق می‌دهد(مزلو، ۱۳۶۷: ۸۰). فیض کاشانی تأکید می‌کند محبت آن است که آدمی به چیز لذت‌بخشی، میل کند و روشن است که دلبستگی به چیزی معلول شناخت با قلب یا یکی از حواس است(فیض کاشانی، ۱۳۸۱: ۲۲۴). بر پایه رهنمود همه روان‌شناسان و دانشمندان علوم تربیتی از اصول بنیادین پرورشی، ابراز محبت به فرزندان است. مهرورزی پشتوانه سلامت روان و از برجسته‌ترین سازه‌های رشد فرزندان است. آشکارکردن محبت، احساس مقبولیت در فرزند و نوعی خوش بینی به آینده را به دنبال دارد. محبت بهترین راه حل ناسازگاری‌های تربیتی است. محبت بجا، در هر مکان و زمان و در هر مقطع و سن، وسیله‌ای کارآمد است. همگان به محبت نیازمندند؛ اما کودکان و نوجوانان بیشتر. رفتار ناسازگار و پرخاشگرشان را محبت از میان می‌برد. جایگاه نیاز عاطفی فرزند نسبت به سایر نیازهای روانی، مقایسه شدنی نیست و فروگذاری از این نیاز، خسارات روحی ویژه‌ای برای فرد می‌آفریند که گاه جبران‌ناپذیر است. کودکی که شخصیتش مورد تمجید قرار نگرفته و با دیده حقارت نگرسته شده، از کار و زندگی لذت نمی‌برد و همیشه اندوهگین و بدون نشاط خواهد بود. عدم ارضای دوستی، مایه سازش‌نا یافتگی در رفتار فرد می‌گردد (شریعتمداری، ۱۳۶۷: ۱۹۹).

۲-۲-۱. مهرورزی در گفتار امام رضا علیه السلام

بزرگداشتن کودکان یکی از نیرومندترین عوامل جذب‌شان به‌شمار می‌آید و در مقابل توهین به آنان، نفرت‌انگیز خواهد بود. گاهی پدر و مادر در مقابل پافشاری کودکان بر خواسته‌های غیرمعقول یا ناشدنی، واکنشی نامناسب ابراز می‌کنند؛ ولی تجربه حاوی این است که حتی در چنین موقعیتی، رفتار محبت‌آمیز مؤثرتر است. از دید اسلام، محبت باید از دوران کودکی آغاز شود و بهترین افراد برای پایه‌ریزی آن، پدر و مادر هستند (صمدی، ۱۳۸۵: ۱۳۷). در گفتار امام رضا علیه السلام شواهد فراوانی دربارهٔ ارزشمندی محبت به همه و به‌ویژه کودک وجود دارد: الف: ایشان در حدیث: «وَقَرُّوا كِبَارَكُمْ وَ ارْضُوا صِغَارَكُمْ» (ابن بابویه، ۱۴۱۷: ۱۵۴؛ ۱۴۰۴ ق، ج ۱: ۲۶۵)، پای می‌فشارد که به بزرگان خود احترام و به کودکان خود ترحم کنید. ب: امام در روایت: «أَجْمَلُ مُعَاشَرَتِكَ مَعَ الصَّغِيرِ وَ الْكَبِيرِ» (بروجردی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۵: ۵۲۳؛ نوری، ۱۴۰۸ ق، ج ۸: ۳۵۴)، دستور به همزیستی زیبا و احترام آمیز با کوچک و بزرگ می‌دهد. ج: ایشان در حدیث: «التَّوَدُّ إِلَى النَّاسِ نِصْفُ الْعُقَلِ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۶۴۳؛ ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳: ۴۴۳؛ قیومی ۱۳۷۳: ۳۹۰)، اظهار محبت را نیم خردمندی می‌داند. د: امام در حدیث: «رَأْسُ الْعُقَلِ بَعْدَ الدِّينِ التَّوَدُّ إِلَى النَّاسِ، وَ اصْطِنَاعُ الْخَيْرِ إِلَى كُلِّ بَرٍّ وَ فَاجِرٍ» (عطاردی، ۱۴۰۶ ق، ج ۱: ۴) تأکید می‌کند که بنیان خردمندی پس از ایمان به خدا، اظهار محبت به مردم و نیکی به هر شخص نیکوکار و بدکردار است. ه: امام علیه السلام در گزاره: «اصْطِنِعِ الْخَيْرَ إِلَى مَنْ هُوَ أَهْلُهُ وَ إِلَى مَنْ هُوَ غَيْرُ أَهْلِهِ، فَإِنْ لَمْ تُصَبِّ مَنْ هُوَ أَهْلُهُ فَأَنْتَ أَهْلُهُ» (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق، ج ۲: ۳۸)، تأکید می‌کند نیکی کن به کسی که شایستهٔ آن است و کسی که سزاوار آن نیست، زیرا اگر وی سزاوار نیست تو شایسته نیکی کردن هستی. رهاورد مهرورزی این است که می‌توان در جریان تربیت عاطفی، خواه در برانگیختن انسان‌ها بر انجام پاره‌ای از اعمال یا بر ترک پاره‌ای از آن‌ها، از قدرت ناشی از پیوند محبت آمیز، بهره جست. این بهره‌وری به دو گونه میسر است: یکی با بذل محبت و دیگر با حرمان آن (باقری، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۲۹-۲۳۰) تغییر و تحوُّلی که در نتیجه پیروی از این اصل در انسان به‌وجود می‌آید، بسیار بنیادین است؛ زیرا در این اصل، رابطهٔ میان محبِّ و محبوب مورد توجه است. خداوند نیز در تربیت انسان، محبت را به‌عنوان پیوند محوری، به‌کار می‌گیرد و در آیهٔ «فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ» (مائده، ۵۴)، «يُحِبُّهُمْ» قبل از «يُحِبُّونَهُ» آمده است، یعنی نخست از ابراز محبت خدا و سپس از آشکار کردن محبت آدمی به خدا سخن می‌گوید و این نشان می‌دهد که ابراز محبت «مرتبّی» به دل‌بستگی «مترتبّی» سمت و سو می‌دهد و حاصل آن، ظهور شیفتگی عمیق در «مترتبّی» نسبت به «مرتبّی» است.

۲-۲-۲. مهرورزی در رفتار امام رضا علیه السلام

امام رضا علیه السلام در سیرهٔ عملی خویش از جهت مهرورزی به فرزند و دیگران، الگوی کامل بودند. ایشان به مردم نگاهی همراه با متانت و مهربانی داشت و با چهره‌ای گشاده با آنان برخورد می‌کرد؛ به‌گونه‌ای که همگان بدون هیچ مانعی، مشکلات خود را با وی در میان می‌گذاشتند (کمپانی زارع، ۱۳۸۷: ۱۲۱).

ابراهیم بن عباس گفته است: هرگز ندیدم که امام رضا (ع) در سخن گفتن با کسی درشتی کند، یا به خدمتکاران و بردگانش ناسزا گوید یا سخن کسی را پیش از فراغت از آن، قطع کند. هرگز درخواست کسی را که قادر به انجام آن بود، ردّ نمی‌کرد (ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۱۹۷؛ طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۶۳).

در کنار مهرورزی با مردم، ابراز محبت به کودکان و فرزندان در سیره امام رضا (ع) بسیار نمایان است. امیة بن علی نقل می‌کند: در سالی که امام رضا (ع) حجّ به‌جا آورد و سپس به خراسان رفت، من در مکه همراه ایشان بودم و امام جواد (ع) نیز حضور داشت. امام رضا (ع) با کعبه وداع کرد. پس از طواف به طرف مقام ابراهیم رفت و در آنجا نماز گزارد. امام جواد (ع) که خردسال بود، بر دوش «موفق» غلام حضرت، طواف داده می‌شد. جواد (ع) به سمت حجر اسماعیل رفت، در آنجا نشست و این امر مدتی طول کشید. موفق به او گفت: جانم به فدایت باد، برخیز. او فرمود: بر نمی‌خیزم تا هنگامی که خدا بخواهد و در چهره‌اش اندوه نمایان بود. موفق نزد امام رضا (ع) آمد و گفت: جواد (ع) در حجر نشسته، بر نمی‌خیزد. امام (ع) به سوی فرزندش آمد و فرمود: «قُمْ يَا حَبِيبِي» جواد (ع) فرمود: چگونه برخیزم، در حالی که شما با کعبه چنان وداع می‌کنید که گویا هرگز به سویش باز نمی‌گردید. امام مجدد فرمود: «قُمْ يَا حَبِيبِي؛ برخیز ای محبوب من. سپس جواد (ع) برخاست.» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۹: ۱۲۰؛ اربلی، بی تا، ج ۳: ۱۵۵) امام رضا (ع) به جواد (ع) تندی نکرد؛ بلکه با جملات محبت‌آمیزی چون «قُمْ يَا حَبِيبِي» و بردباری، فرزند خردسالش را قانع کرد. امام رضا (ع) نیز خود از سوی پدرش غرق در محبت بود. گاهی امام کاظم (ع) محبت خود را به وی در قالب جمله زیبای «بَابِي أَنْتَ وَ أُمِّي» نشان می‌داد و زمانی او را در آغوش می‌گرفت، به سینه خود می‌فشرد و می‌بوسید (ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۴۰؛ حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۲۸: ۳۴۰).

۲-۳. عدالت‌ورزی میان فرزندان

گاهی، کینه‌توزی، دشمنی و عقده‌های کودک، ریشه در عدم رعایت عدالت بین فرزندان از سوی پدر و مادر دارد. پدر و مادری که در بخشش، هدیه، نگاه کردن، گفت‌وگو کردن و ... این دستور را رعایت نمی‌کنند در حقیقت بذرهایی را در اندیشه کودک خود می‌نشانند که فردای او را با هزارن چالش قرین می‌سازد. از سوی دیگر برتری دادن پاره‌ای از فرزندان بر بعضی دیگر، به‌حسب لیاقت و تلاش‌شان، در برخی موارد مجاز و بلکه معقول و لازم است. سعد بن سعد در ضمن حدیثی گزارش می‌دهد از امام رضا (ع) پرسیدم مردی، پاره‌ای از فرزندانش نزدش محبوب‌تر و برخی را بر دیگران ترجیح می‌دهد. این چه حکمی دارد؟ امام فرمود: جدم امام صادق (ع) نیز این‌گونه رفتار می‌کرد و به «محمد» دلبستگی بیشتری نشان می‌داد و پدرم نیز «احمد» را بر دیگر فرزندانش برتری می‌داد. سعد بن سعد گوید: هنگامی که از جای خود برخاستم، گفتم: فدایتان شوم، مردی که دخترانش را از پسرانش بیشتر دوست دارد، چه حکمی دارد؟ امام فرمود: پسر و دختر در این حکم، باهم یکسان‌اند» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۶: ۵۱؛ طوسی، ۱۳۶۵، ج ۸: ۱۱۴؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۲۳: ۱۳۹۶). به‌نظر می‌رسد هرگاه ترجیح راجح

زمینه‌های کینه‌توزی را فراهم کند، باید اهمّ را بر مهمّ مقدم داشت و از ترجیح راجح اجتناب کرد.

۲-۴. تکریم فزون‌تر کودک با نام دینی

خانواده‌ها موظف‌اند هرگاه نام‌های اسلامی و ارزشی برای فرزندان خود برمی‌گزینند، آن نام‌ها را با ارجمندی یاد کنند و همچنین مراتب بزرگداشت خود را نسبت به دارندگان آن نام‌ها نشان دهند و بدین روش، سنت پسندیده نام‌گذاری نیک و تکریم بزرگان را به دیگران آموزش دهند. از این‌رو، امام رضا علیه‌السلام در حدیث: «إِذَا سَمَّيْتُمُ الْوَلَدَ مُحَمَّدًا فَآكْرَمُوهُ وَ أَوْسَعُوا لَهُ فِي الْمَجَالِسِ وَ لَا تَقْبَحُوا لَهُ وَجْهًا»، تأکید می‌کند هرگاه فرزندی را به نام «محمد» نام‌گذاری کردید، او را گرامی بدارید، در انجمن‌ها برای او جا باز کنید و با ترشروی با او برخورد نکنید (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق، ج ۲: ۳۲؛ حر عاملی، ۱۴۱۴ ق، ج ۲۱: ۳۹۴).

۳. روش‌های تربیتی کودک از منظر امام رضا علیه‌السلام

روش‌های تربیتی اقداماتی است که در فرایند تعلیم و تربیت از سوی مربی انجام می‌شود تا اهداف تربیتی تحقق یابد. روش‌های زمینه‌ساز برای تربیت کودکان مشتمل بر روش‌های زمینه‌ساز قبل از تولد و بعد از تولد، تقسیم می‌شود. این مقاله بر روش‌های زمینه‌ساز تربیت بعد از تولد، متمرکز است که خود به دو بخش روش‌های هفته آغازین تولد و روش‌های سایر مراحل زندگی کودک، تقسیم می‌شود. پوشیده نیست که برخی موارد مثل خوردن شیر مادر در هر دو مرحله اجرا می‌شود.

۳-۱. روش‌های زمینه‌ساز تربیت در آغازین روزهای تولد

در سیره امام رضا علیه‌السلام بر رعایت هفت روش در مقطع مذکور تکیه شده است:

۳-۱-۱. شیر مادر

از رسته اولیه حقوق کودک بعد از تولد، تغذیه با شیر مادر است. اسلام بر پایه آیه «الْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلِينَ كَامِلِينَ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنَمِّتَ الرَّضَاعَةَ» (بقره، ۲۳۳)، این حق را برای کودک به رسمیت شناخته و از والدین می‌خواهد که این نعمت خدادادی را از کودک خود دریغ ننمایند و مادران آنان را دست‌کم دو سال تمام شیر دهند و به گفته امام رضا علیه‌السلام بیشتر از دو سال نیز منعی ندارد (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۴۱؛ ابن بابویه، ۱۳۶۳، ج ۳: ۴۷۵؛ طیب، ۱۳۶۹، ج ۲: ۴۶۹) امام رضا علیه‌السلام با بیان: «لَيْسَ لِلصَّبِيِّ لَبَنٌ خَيْرٌ مِنْ لَبَنِ أُمِّهِ» (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق، ج ۲: ۳۸؛ نوری، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۵: ۱۵۶)، مزایای فراوان شیر مادر را برشمرده است. بی‌گمان شیر مادر، بهترین غذای کودک در ماه‌های نخستین تولد اوست؛ زیرا وی را در راستای رشد و سلامت جسمی در برابر بیماری‌های انگلی، قارچی، باکتریایی و ویروسی، استوار و ایمن می‌سازد و نیز او را از دچار شدن به بیماری‌های دوران کودکی و نوجوانی و حتی بیماری‌های قلبی و عروقی دوران سالمندی، مصون می‌دارد. به‌علاوه شیر مادر در ارتقای سلامت روحی و افزایش روابط عاطفی کودکان نقش بی‌بدیلی دارد و اخلاقیات و سرشت کودک نیز از این راه شکل می‌گیرد (مختاریان و همکاران، ۱۳۹۶).

۳-۱-۲. انتخاب شیر دهنده خردمند و سالم

این پرسش که آیا «وراثت» نقش مهم‌تری در رشد انسان دارد یا «تربیت»، دست‌مایه‌ای است که سده‌ها مورد بحث است. بیشتر روان‌شناسان، هیچ‌یک را به‌تنهایی کنشگر بنیادین نمی‌دانند، بلکه باورمندند که این دو، در راستای راهبرد رشد، همیشه هم‌کنش‌اند. رشد حرکتی، گفتاری و... کودک حکایت از تعامل بین برنامه‌های وراثتی و تأثیرات محیط و تربیت دارد (اتکینسون و همکاران، ۱۳۸۵: ۱۰۳). امام رضا (ع) موضوع وراثت و تغذیه با شیر مرضه سالم را نادیده نگرفته، بلکه آن را در کیفیت پرورش کودک و شاکله وی بسیار تأثیرگذار می‌داند. ایشان در حدیث: «لَا تَسْزُضُوا الْحَمَاءَ وَلَا الْعَمَشَاءَ فَإِنَّ اللَّبْنَ يُعَدِي» (ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۳۷؛ عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۲۷۸)؛ سفارش می‌کند کودکان خود را برای شیر خوردن به زنان کم‌خرد و بیمار چشم، اعم از مادر و یا غیر آن نسنپارید؛ زیرا شیر آن‌ها عامل انتقال ویژگی‌های معنایی (خرد) و جسمانی (چشمی) آنان به کودکان است.

۳-۱-۳. گفتن اذان و اقامه در گوش طفل

از امور استحبابی، گفتن اذان در گوش راست و اقامه در گوش چپ نوزاد است. پیامبر (ص) در حدیث: «مَنْ وُلِدَ لَهُ مَوْلُودٌ فَلْيُؤَدِّ فِي أُذُنِهِ الْيُمْنَى بِأَذَانِ الصَّلَاةِ وَ لِيُقِمَ فِي الْيُسْرَى فَإِنَّ ذَلِكَ عِصْمَةٌ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۶: ۲۴؛ طوسی، ۱۳۶۵، ج ۷: ۴۳۷)، تصریح می‌کند، هر کس که دارای فرزندی شد اعم از پسر یا دختر، دستور مذکور را انجام دهد، زیرا این عمل، نوزاد را از وسوسه و کجروی، باز می‌دارد. چون هر جا خدا باشد، اهریمن جایی ندارد. امام رضا (ع) نیز درباره حسین (ع) با گزاره «أَذَّنَ فِي أُذُنِهِ الْيُمْنَى وَأَقَامَ فِي أُذُنِهِ الْيُسْرَى» (ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۲۸؛ حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۲۱: ۴۰۸) نقل می‌کند پیامبر (ص) در روز نخست تولد آن دو، در گوش آن‌ها اذان و اقامه گفتند. در رجحان و استحباب دستور فوق، میان فقیهان اختلافی وجود ندارد.

بی‌تردید مغز کودک، آواهای بسیار فراوانی را که در پیرامونش ایجاد می‌شود، ذخیره و به تدریج واژه‌ها را از هم تفکیک می‌کند. خواندن اذان و اقامه در گوش نوزاد، شیوه درست تعلیم و تربیت و از سه سمت آثار تربیتی دارد: تأثیرات جسمی و ایمنی از بیماری‌ها؛ تأثیرات معنوی و آرامش روانی و آشنایی با مفاهیم اعتقادی و آیینی. ارکان اعتقادی بخش به بخش، به کودک تلقین می‌شود و جان وی در معرض نسیم توحیدی قرار می‌گیرد.

۳-۱-۴. گزینش نام نیک

از حقوق کودک، گزینش نام نیک است. اسم، نشانه و تابلوی کاشف از ماهیت هر چیزی است و از آنجا که انسان اشرف مخلوقات و موجودات و دارای کرامت ذاتی است، شایسته زیباترین و باارزش‌ترین اسم‌هاست. در اسلام داشتن نام، کنیه و لقب نیکو یک ارزش است و می‌تواند در روحیه و جسم انسان

آثار مثبتی داشته باشد. نام گران سنگ و شایسته، اعتباربخش است و نام سبک از رهگذر دستخوش ریشخند قرار گرفتن، ایجاد عقده روانی و به شخصیت لطمه وارد می‌کند. امام رضا علیه السلام به این موضوع از جهت سلبی و ایجابی، بسیار اهتمام ورزیده است: ایشان در گزاره «أَوَّلُ مَا يَبْرُؤُ الرَّجُلُ وَلَدَهُ أَنْ يُسَمِّيَهُ بِاسْمِ حَسَنٍ فَلْيُحَسِّنْ أَحَدَكُمْ اسْمَ وَلَدِهِ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۶: ۱۸)؛ نخستین وظیفه و نیکی پدر به فرزند را، گزینش نام نیک و زیبا معرفی کرده و در حدیث «يُسَمَّى فِي الْيَوْمِ السَّابِعِ» (ابن شعبه، ۱۳۶۳: ۴۱۵)، هفتمین روز تولد را روز نام‌گذاری توصیه کرده است. در روایت «سَمَّهَ بِأَحْسَنِ الْأَسْمَاءِ وَ كَنَّهُ بِأَحْسَنِ الْكُنْيَةِ» (ابن بابویه، ۱۴۰۶ ق: ۳۱)؛ دستور داده‌اند بهترین نام و کنیه را در روز هفتم گزینش کنید. ابن غیلان مدائنی بر امام رضا علیه السلام وارد شد و گفت: شنیده‌ام هر کس نیت کند که نام فرزندش را محمد انتخاب کند، خداوند به وی پسر خواهد داد. امام فرمود: کسی که قصد کند نام فرزندش را علی بگذارد، خداوند به وی، پسر خواهد داد و «عَلِيٌّ مُحَمَّدٌ وَمُحَمَّدٌ عَلِيٌّ، شَيْئًا وَاحِدًا»، محمد علی و علی محمد، یک حقیقت است و در ادامه فرمود: «سَمَّهَ عَلِيًّا فَإِنَّهُ أَطْوَلُ لِعُمُرِهِ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۶: ۱۱؛ عطاردی، ۱۴۰۶ ق، ج ۲: ۲۷۷)، نام علی برگزین که باعث درازای عمر وی می‌شود. به نظر می‌رسد که قضیه کلیه است و نه شخصیه، علامه شوشتری نوشته که سخن امام علیه السلام «عَلِيٌّ مُحَمَّدٌ وَمُحَمَّدٌ عَلِيٌّ، شَيْئًا وَاحِدًا»، به «وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ» آیه مباهله اشاره دارد (شوشتری، ۱۴۰۶ ق، ج ۹: ۱۵۶).

در خبر «لَا يَدْخُلُ الْفَقْرُ بَيْتًا فِيهِ اسْمُ مُحَمَّدٍ أَوْ أَحْمَدَ أَوْ عَلِيٍّ أَوْ الْحَسَنِ أَوْ الْحُسَيْنِ أَوْ جَعْفَرَ أَوْ طَالِبٍ أَوْ عَبْدِ اللَّهِ أَوْ فَاطِمَةَ مِنَ النِّسَاءِ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۶: ۱۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۰۱: ۱۳۱)، درباره تأثیر نام نیکو فرموده‌اند، در خانه‌ای که نام محمد، احمد، علی، حسن، حسین، جعفر، طالب، عبدالله و فاطمه باشد، تنگدستی راه نخواهد یافت؛ در گزاره «الْبَيْتُ الَّذِي فِيهِ اسْمُ مُحَمَّدٍ يُصْبِحُ أَهْلُهُ بِخَيْرٍ وَ يَمْسُونَ بِخَيْرٍ» (بروجردی، ۱۴۱۲ ق، ج ۲۱: ۳۳۸)، بیان شده خانه‌ای که در آن فردی به نام محمد باشد، بامداد و شامگاهش، توأم با برکت است. در خبر «مَا مِنْ مَائِدَةٍ وُضِعَتْ فَقَعَدَ عَلَيْهَا مِنْ اسْمِهِ مُحَمَّدٌ أَوْ أَحْمَدُ إِلَّا قُدْسَ ذَلِكَ الْمَنْزِلِ فِي كُلِّ يَوْمٍ مَرَّتَيْنِ» (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق، ج ۲: ۳۳؛ عطاردی، ۱۴۰۶ ق، ج ۲: ۴۹۳)، تأکید شده خانه‌ای که در آن سفره‌ای پهن شود و از آن کسانی که احمد و محمد نام دارند، تناول کنند، روزی دو بار مورد ستایش قرار می‌گیرد. امام علیه السلام در حدیث «مَا مِنْ قَوْمٍ كَانَتْ لَهُمْ مَشُورَةٌ فَحَضَرَ مَعَهُمْ مِنْ اسْمِهِ مُحَمَّدٌ أَوْ حَامِدٌ أَوْ مُحَمَّدٌ أَوْ أَحْمَدُ فَأَدْخَلُوهُ فِي مَشُورَتِهِمْ إِلَّا خَيْرٌ لَهُمْ» پای فشرده اگر کسانی به نام محمد، حامد، محمود و احمد عضو مشورتی گروهی باشند، نیکی، فرجام کار آنان است» (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق، ج ۲: ۳۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۰۱: ۱۲۸).

۳-۱-۵. عقیقه کردن

در سیره تربیتی امام رضا علیه السلام افزون بر سفارش به رعایت تغذیه سالم، بر سازه‌های غیرمادی مانند عقیقه کودک، نگاه ویژه شده است. ایشان در گزاره «وَالْعَقِيقَةُ عَنِ الْمَوْلُودِ الذِّكْرِ وَالْأُنْثَى يَوْمَ السَّابِعِ وَاجِبَةٌ» (ابن شعبه، ۱۳۶۳: ۴۱۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۰: ۳۵۶)، عقیقه نوزاد پسر و دختر را در روز

هفتم، واجب دانسته‌اند. امام همچنین با گزاره «فَلَمَّا كَانَ يَوْمَ سَابِعِ عَشْرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْهُ بِكُشِينِ أُمَّلِحِينَ» تصریح کرده که حسنین علیه السلام در روز هفتم زاده شدنشان توسط پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با دو کوچ، عقیقه شده‌اند (ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۲۹). عقیقه عبارت است از قربانی کردن گوسفند، گاو یا شتر برای فرزندی که به دنیا آمده است و احکام و آدابی ویژه دارد که در کتب فقهی به آن پرداخته شده است. کلینی نزدیک به ۵۰ روایت درباره عقیقه آورده و در آن‌ها فایده عقیقه، حفظ فرزند از آفت‌ها دانسته شده است (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۶: ۲۴-۳۶). عقیقه فرزند حداقل مستحب مؤکد و در نظر بعضی مانند ابن جنید بغدادی و سید مرتضی علم الهدی، واجب است و بهترین زمان هفتمین روز تولد فرزند است و اگر انجام نشود تا زمان بلوغ فرزند بر عهده پدر و بعد از بلوغ تا آخر عمر بر عهده خودش است (حلی، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۵۶۵؛ حلی ۱۴۱۸ق، ج ۷: ۳۰۳).

۳-۱-۶. تراشیدن سر و دادن صدقه

امام رضا علیه السلام در گزاره «وَحَلَقُ رَأْسِهِ يَوْمَ السَّابِعِ وَيُتَصَدَّقُ بِوِزْنِ شَعْرِهِ فِي رَأْسِهِ ذَهَبًا أَوْ فِضَّةً» (ابن شعبه، ۱۳۶۳: ۴۱۵؛ حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۲۱: ۴۰۹)، تأکید می‌کند، یکی از سنت‌هایی اسلامی، تراشیدن موی سر نوزاد پسر و دختر در روز هفتم تولد و به سنگینی آن زر یا سیم صدقه دادن است. ایشان همچنین در خبر «وَحَلَقُ رَأْسُهُ وَتَصَدَّقُ بِوِزْنِ الشَّعْرِ وَرِقًا وَطَلِي رَأْسَهُ بِالْخُلُقِ»، گزارش کرده که پیامبر روز هفتم تولد حسنین علیه السلام موی سرشان را تراشید و هم وزن آن صدقه داد و زعفران به سرشان مالید (ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۲۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳: ۲۳۹). تراشیدن موی سر، باعث تقویت نوزاد و باز شدن منافذ پوست سر و همچنین توان بخشی حس بینایی، بویایی و شنوایی می‌شود. به‌علاوه وقتی نوزادان در فردای زندگی‌شان از علاقه‌مندی پدر و مادر به خود آگاه شوند که چگونه برای سلامت و تندرستی وی صدقه داده و انفاق کرده‌اند، آن‌ها نیز در تکریم و احترام پدر و مادر خواهند کوشید و صفا و صمیمیت زندگی مضاعف خواهد شد (محمدیان، ۱۳۹۰: ۹۷).

۳-۱-۷. ختنه

ختنه نوزاد پسر از توصیه‌های مؤکد دینی است. امام رضا علیه السلام با گزارش: «اَخْتَنُوا أَوْلَادَكُمْ يَوْمَ السَّابِعِ، فَإِنَّهُ أَطْهَرُ، وَأَسْرَعُ نَبَاتًا لِلْحَمِّ» (ابن بابویه، ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۳۱؛ داود بن سلیمان، ۱۴۱۸ق: ۱۵۰؛ عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۲: ۲۷۸)، پای فشرده که فرزندان را در روز هفتم ختنه کنید؛ زیرا ختنه باعث پاکی بیشتر و رشد پرشتاب‌تر آنان می‌شود. در ختنه، پوست اضافی که در کلاهی مجاری ادرار و آلت تناسلی نوزاد وجود داشته برداشته می‌شود و در نتیجه تغییر اساسی در ظاهر آلت تناسلی نوزاد به وجود می‌آید. ناصر سیم فروش از پزشکان متخصص کودک نوشته است: در بسیاری از کشورها انجام ختنه امری شایع است، حتی در آمریکا حدود ۸۰ درصد نوزادان پسر ختنه می‌شوند. اهمیت ختنه درباره کاهش عفونت ادراری در مطالعات متعدد، ذکر شده است. به‌علاوه انجام ختنه بر پیشگیری از سرطان تناسلی مردان به اثبات رسیده است. مطالعات متعدد نشان داده است که ختنه باید در دوران نوزادی انجام گیرد. تاخیر در

انجام ختنه، موجب می‌گردد تا منافع انجام ختنه چون پیشگیری از عفونت‌های ادراری در دوران نوزادی و کودکی و عوارض آن چون بیماری‌های کلیوی ایجاد نشود. مطالعات نشان داده در صورتی ختنه در پیشگیری از سرطان‌های دستگاه تناسلی سودمند خواهد بود که در دوران نوزادی انجام شود. به‌علاوه انجام ختنه در دوران نوزادی فواید دیگری نیز دارد از جمله اینکه در دوران نوزادی ترمیم نسجی عالی است و تقریباً هم‌زمان با افتادن بند ناف زخم ختنه نیز جوش می‌خورد و احتمال عفونت ختنه در این زمان ناچیز است؛ زیرا هم آنتی کورهای مادر در خون بچه وجود دارد و هم این ناحیه پر خون در برابر عفونت کاملاً مقاوم است. به‌علاوه انجام ختنه نوزادی استرس روحی را که در انجام ختنه در سنین بالاتر برای کودک ایجاد می‌نماید نیز ندارد (سیم فروش، ۱۳۹۰: ۱۲۳-۱۳۰).

۲-۳. روش‌های زمینه‌ساز تربیت در دیگر مراحل زندگی کودک

امام رضا علیه السلام در سیره نظری و عملی خود به انجام برخی امور در راستای تربیت کودک تأکید کرده‌اند:

۱-۲-۳. تغذیه سالم

هرچند در تربیت اسلامی، پرورش بعد معنوی آرمان بنیادین و فرجامین است؛ ولی دستیابی به آن در پرتو داشتن جسمی سالم امکان‌پذیر است. چون انسان، موجودی است متشکل از جسم و روح، از این‌رو، در تربیت وی نباید با پرداختن به یکی، از دیگری غفلت ورزید. کمال انسان در تعادل و توازن اوست (مطهری، ۱۳۷۲: ۴۲) تغذیه مناسب افزون بر جسم، بر خلق و خوی انسان نیز تأثیرگذار است. وجود برخی مواد مغذی در بدن به اندازه‌های شایان است که نبود آن، کارکرد مغز را تحت تاثیر قرار می‌دهد. تغذیه سالم، بر شادابی، طولانی شدن عمر، کاهش ابتلا به بیماری‌ها و جلوگیری از پیری زودرس تأثیرگذار است. از این‌رو، در سیره امام رضا علیه السلام، علاوه بر پیشرفت روحی کودک، بر پایش تغذیه سالم و مقوی فرزند، نگاه ویژه شده است. بی‌تردید امام در صورت امکان انواع میوه‌ها را تهیه می‌کرده و به فرزندش می‌خورانیده است. ابویحیی صنعانی در گزاره «دَخَلْتُ عَلِيَّ أَبِي الْحَسَنِ الرَّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ مِثْنًا وَأَبُو جَعْفَرٍ الثَّانِي عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلِيَّ فَخَذَهُ وَهُوَ يُقَشِّرُ لَهُ مَوْزًا وَيُطْعِمُهُ»، می‌گوید در منی بر امام رضا علیه السلام وارد شدم، در حالی که جواد علیه السلام در دامان وی نشسته بود و حضرت موز را به او پس از پوست کندن می‌خورانید (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۶: ۳۶۰؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۲: ۳۴۶). روایت حاوی خوراندن موز است که در برخی مناطق جهان در آن زمان و این زمان، در دسترس همگان بوده است و دال بر اشرافیت نیست. بررسی‌های متخصصان تغذیه نشان می‌دهد که موز در سم‌زدایی بدن، بینایی، پرمایه کردن خون، کاهش فشار خون، سرطان‌زدایی، محافظت از بیماری‌های مزمن، تقویت استخوان‌ها، تنظیم کُنش دفع، تسهیل گوارش، کاهش سطح کلسترول زیان‌آور، تثبیت قند خون، بازسازی زخم‌ها، عضله‌سازی، درمان بی‌خوابی، کاهش دلهره، چربی‌سوزی و کاهش آماس شکم، تأثیر دارد (صبوخی، ۱۴۰۰: ۵۵-۵۴).

۳-۲-۲. توجه ویژه به نماز

در قرآن بیش از ۱۲۲ آیه درباره نماز وارد شده که حاوی اهمیّت این دستور است. همچنین در احادیث پیشوایان گاهی نماز به منزله سر در بدن معرفی شده و گاه یکی از پایه‌های پنج‌گانه دین به‌شمار آمده است. پیامبر (ص) نماز را نور چشم خود می‌داند (مجلسی، ج ۷۹: ۱۹۳) یا آن را به‌سان معشوقه‌ای توصیف می‌کند که هم‌صحبتی با او هر سختی را گوارا می‌سازد (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۸۳). نماز، فروغ چشمی است که سایر اندام‌ها با آن، راه خود را می‌یابند و ترازویی است که همه اعمال با آن سنجیده می‌شود (عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ۵) نماز اولین عملی است که در رستخیز بررسی می‌شود و کسی که پیمان‌هایش را بر ندارد در روز واپسین، اعمالش را چگونه محاسبه خواهند کرد؟ (مالک بن انس، ۱۴۰۶ق، ج ۱: ۱۷۳؛ ابن حنبل، ج ۴: ۱۰۳؛ کلینی، ۱۳۶۵، ج ۳: ۲۶۸).

امام رضا (ع) در عبارت «يُؤْخَذُ الْغُلَامُ بِالصَّلَاةِ وَ هُوَ ابْنُ سَبْعِ سِنِينَ» (ابن بابویه، ۱۳۶۳، ج ۳: ۴۳۶؛ حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۲۰: ۲۲۹)، سفارش می‌کنند که چون پسر به هفت سالگی رسید، او را به خواندن نماز وادار کنید. حسن بن قارون گوید: شخصی از امام رضا (ع) پرسید: فرزندی، یکی دو روز نماز نمی‌خواند، آیا می‌توان او را مجبور کرد؟ حضرت فرمود: چند ساله است؟ گفت: هشت ساله. حضرت با تعجب پرسید: سبحان الله! بچه هشت ساله نماز نمی‌خواند؟! آن مرد گفت: «يُصِيبُهُ الْوَجَعُ؛ بیماری دارد» حضرت فرمود: «يُصَلِّي عَلَى نَحْوِ مَا يَقْدِرُ؛ هر مقدار که می‌تواند نماز بخواند» (ابن بابویه، ۱۳۶۳، ج ۱: ۲۸۰؛ بروجردی، ۱۴۱۲ق، ج ۴: ۴۴)؛ بنابراین در هفت سالگی، پدر و مادر می‌باید، فرزند خود را با نماز که بنیاد دین است، آشنا کنند و به‌وسیله تشویق و مراقب‌های پی‌درپی سعی کنند وی را به نماز عادت دهند. در میان آموزه‌های دینی، «نماز» در برپایی بهداشت روانی و نشاط و امید نقش اساسی دارد. از نظر روان‌شناسان، بیشتر بیماری‌های روانی در میان افراد غیر مذهبی دیده می‌شود. افراد به هر نسبت که ارتباط محکم‌تری با خدا داشته باشند، از بیماری روانی دورتر هستند. در تحقیقی که بین دانشجویان نمازخوان و دانشجویانی که نماز نمی‌خوانند، انجام گرفته، تفاوت معناداری وجود دارد. به این معنا که نماز موجب سلامت جسمی، روانی و اجتماعی می‌گردد (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۲، ج ۱: ۲۲۳). نتیجه پژوهش دیگری نشان داد که همبستگی دو متغیر نماز و اضطراب با اطمینان ۰/۹۹. معکوس است؛ یعنی آن دسته از افرادی که نماز می‌خوانند، اضطراب کمتری دارند. در بررسی‌هایی که درباره خودکشی صورت گرفته به این نتیجه رسیدند که اعتقادات مذهبی به برطرف کردن این مشکل کمک شایانی می‌کند (همان: ۱۶۴). الکسیس کارل گفته است: «نماز عامل نشاط معنوی است.» سرت بوت، روان‌شناس انگلیسی می‌نویسد: «ما می‌توانیم به‌وسیله نماز به انباری بزرگ از نشاط عقلانی گام نهیم، منطقه‌ای که در شرایط عادی توان رسیدن به آن را نداریم» (همان: ۱۰۶).

۳-۲-۳. آموزش قرائت قرآن

پیامبر (ص) در حدیث: «وَحَقُّ الْوَالِدِ عَلَى وَالِدِهِ... وَ يُعَلِّمُهُ كِتَابَ اللَّهِ» (حرعاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۲۱: ۴۸۱)،

فرموده‌اند از مسئولیت‌های برجسته پدر و مادر و حقوق فرزندان، آشنا کردن آنان با قرآن و قرائت آن است. امام رضا علیه السلام نیز در حدیث «اجعلوا لیبوتکم نصیباً من القرآن فإن البیت إذا قرئ فیهِ تیسر علی اهلِهِ وَ کثر خیرُهُ وَ کان سکنُهُ فی زیاده» (حلی، ۱۴۰۷، ق: ۲۶۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸۹: ۲۰۰)، با کنایه در اهمیت آن فرموده‌اند: خانواده خود را بهره‌مند از قرآن، قرار دهید؛ زیرا در خانه‌ای که قرآن خوانده شود، گشایش برای ساکنان آن فراهم آید و خیرش فراوان و اهل خانه در برکت و فزونی باشند. بی‌گمان روی آوردن به سنت‌های مذهبی همچون قرائت قرآن می‌تواند پیوندهای عاطفی و فضای روان‌شناختی خانواده را تحت تأثیر قرار دهد. گاهی ابراز عواطف در خانه‌ای پایدار است، ولی گویا احساس آرامش از آن رخت بر بسته و این بدان دلیل است که اهل خانه از یاد خداوند و ارتباط با عالم ملکوت، اعراض کرده‌اند.

۳-۲-۴. آشنایی با مکتب اهل بیت علیهم السلام

یکی از رسالت‌های پدر و مادر، آشنا کردن فرزندان با مکتب اهل بیت علیهم السلام است که در حدیث غدیر و سلسله الذهب به پیوند توحید و امامت اشاره شده است. امام رضا علیه السلام در حدیث: «رحم الله عبداً أحیا امرنا فقلت له و کیف یحیی امرکم قال یتعلم علوماً الناس فإن الناس لو علموا محاسن کلامنا لا یتبعونا» (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۱: ۲۷۵؛ ۱۳۶۱: ۱۸۰)؛ درخواست رحمت می‌کند برای کسانی که معارف و علوم اهل بیت را فرا می‌گیرند و آن را به دیگران می‌آموزند و از این رهگذر مکتب تشیع را زنده نگه می‌دارند. امام ادامه می‌دهد: اگر مردم مزایا و محاسن کلام ما را بشناسند، از ما خاندان رسالت، پیروی خواهند کرد. برای تبیین گستره علوم اهل بیت به‌عنوان نمونه اشاره می‌شود، «الکافی» کلینی (۳۲۸-۲۵۸ق) در بردارنده «۱۶۱۹۹» حدیث است که از مجموعه اخبار صحاح سته اهل سنت بیشتر است؛ همچنین «عیون أخبار الرضا» از شیخ صدوق حاوی ششصد حدیث منتخب و «مسند الامام الرضا» از عطاردی، مشتمل بر دوهزار چهار صد و پنجاه روایت امام رضا علیه السلام در عرصه‌های گوناگون هستند.

۳-۲-۵. ادب آموزی

اساس و نشان شخصیت انسان، ادب اوست. تمایلات کودکان چون اسب‌های رم کرده‌ای هستند که مهار آن با اندیشه سطحی آنان، امکان ندارد. کودکان نمی‌توانند راجع به خود بیندیشند و منافع و زیان‌های خویش را با نظری صائب تجزیه و ریشه‌یابی کنند. والدین و مربی باید احساسات آنان رهبری و آنان را به روش درست زندگی آشنا و ارزش‌ها و ضد ارزش‌ها را تبیین کنند. رابطه خرد و ادب تنگاتنگ و متقابل و می‌توان گفت ادب به یک معنا رهاورد عقل است. امام علی علیه السلام در گزاره: «الأداب تلقیح الأفهام و نتایج الأذهان» (کراچکی، ۱۳۶۹: ۱۴۷؛ ۱۴۱۹، ج ۱: ۷۸)، ادب و رفتارهای انسان را ثمره نگاه‌ها و نتیجه بعد عقلانی و ذهنی او می‌داند؛ در حدیث «إن بدوی العقول من الحاحه إلى الأدب كما يظم الزرع إلى المطر» (لیثی الواسطی، ۱۳۷۶: ۱۵۱)، تصریح شده که

ادب موجب شکوفایی و رشد عقل است و نیاز خردمند به ادب، مانند نیاز گیاه به آب است و عقل آن‌گاه، کارساز خواهد بود که همراه با رفتار نیکو باشد و ادب از آن نشئت بگیرد. عقلی که در کنارش ادب نباشد، با نبود عقل تفاوتی ندارد. پیامبر (ص) در حدیث: «أَكْرِمُوا أَوْلَادَكُمْ وَ أَحْسِنُوا آدَابَهُمْ يُعَفِّرْ لَكُمْ» (ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۵ ق، ج ۱: ۲۵۴؛ متقی هندی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۶: ۴۵۶) بیان می‌کند به فرزندان خود احترام گذارید و آنان را آداب نیکو بیاموزید تا آمرزیده شوید. امام رضا (ع) در حدیث «مُرِّ الصَّبِيَّ فَلْيَتَّصِدَّقْ بِيَدِهِ بِالْكَسْرَةِ وَ الْقُبْضَةِ وَ الشَّيْءِ وَ إِنْ قَلَّ...» می‌فرماید به کودک دستور دهید که با دست خودش صدقه بدهد، اگرچه به اندازه تکه‌نانی یا یک مشت چیز اندک باشد (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۴: ۴؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵ ق، ج ۵: ۵۸۲). ایشان همچنین در حدیث: «وَ الْعَقْلُ حِبَاءٌ مِنَ اللَّهِ وَ الْأَدَبُ كَلْفَةٌ فَمَنْ تَكَلَّفَ الْأَدَبَ قَدَّرَ عَلَيْهِ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۲۳؛ ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳: ۴۴۸)، عقل را بخشش الهی قلمداد کرده و ادب را برآیند رنج و تلاش و معتقد است آن کس که در راه فراگیری ادب به دشواری تن در دهد، سرانجام مؤدب می‌شود. بی‌تردید کودکان وقتی مؤدب می‌شوند که والدین نماد آن باشند. امام خمینی گفته است: «چون اطفال را حشر دایم یا غالب با پدر و مادر است، تربیت‌های آن‌ها باید عملی باشد؛ یعنی اگر فرضاً خود پدر و مادر به اخلاق حسنه و اعمال صالحه متصف نیستند، در حضور طفل با تکلف، خود را به صلاح نمایش دهند تا آن‌ها عملاً مربی شوند و این خود شاید مبدأ اصلاح خود پدر و مادر نیز شود» (خمینی، ۱۳۷۸: ۱۵۵).

۳-۲-۶. ستودن کارهای مثبت

حب ذات از امیال ریشه‌دار انسان است. اگر کسی بتواند این غریزه را در کودکی سرشار سازد، دلبستگی او را به خود جلب و راه را برای دوستی هموار کرده است. یکی از راه‌های اشباع این غریزه، ستودن است. پدر و مادر و مربیان اگر از رفتارهای ارزنده فرزند و تربیتی قدردانی کنند، محبت آنان را به سوی خودشان جلب می‌کنند و با ایجاد دوستی، آینده‌ای روشن را برایشان ترسیم خواهند کرد. از امام رضا (ع) نقل شده که امام کاظم (ع) در پیشگاه پدرش، سخنی گفته که باعث سرور و شادی وی شد. آن‌گاه امام صادق (ع) با گزاره: «يَا بُنَيَّ اللَّهُ الَّذِي جَعَلَكَ خَلْفًا مِنَ الْأَبَاءِ وَ سُورًا مِنَ الْأَبْنَاءِ وَ عَوْضًا عَنِ الْأَصْدِقَاءِ» (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق، ج ۲: ۱۳۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴۸: ۲۴؛ عطاردی، ۱۴۰۶، ج ۱: ۱۵۴)، او را مورد خطاب قرار داد و در مقام تشویق از فرزند خود فرمود: ای فرزندم! سپاس خدای را، تو با این شایستگی که از خود نشان می‌دهی، بهترین جانشین، بهترین فرزند، مایه شادی و چشم‌روشنی و بهترین یار و مونس پدر به‌جای دوستان او هستی.

۳-۲-۷. مجاورت و شرطی‌سازی

نظریه‌پردازان علوم روان‌شناسی و تربیتی بر این باورند که شرطی‌سازی یکی از روش‌های کارآمد در ایجاد زمینه‌های رشد و ساختن سجایای پسندیده در کودکان و نوجوانان و تربیت آنان در رسیدن به اهداف پرورشی است؛ به‌علاوه شرطی شدن، ابزاری است برای یادگیری اجتماعی و مهار خود (هنری

ماسن، ۱۳۸۰: ۴۳۱). به‌عنوان نمونه، ربط دادن خوشی‌ها و شادکامی‌های زندگی با اهداف دلخواه والدین و مربیان، می‌تواند متریبان را به گونه غیرمستقیم به سوی خواسته‌های مد نظر مربیان، سوق دهد. امام رضا علیه السلام در گزاره: «بَرُّوا أَهْلِيكُمْ وَ أَوْلَادَكُمْ جُمَعَهُ» (ابن بابویه، ۱۴۰۶ ق: ۴۰۷؛ نوری، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۶: ۲۸۹) به این روش پرداخته است. گرچه نیکی کردن به خانواده همیشه خوب است، ولی امام علیه السلام که به نیکی کردن در روز آدینه تأکید می‌کند، برای این است که در روز جمعه انجام اعمالی مانند نماز جمعه و صلح رحم و ... توصیه شده که همراه با نوعی صعوبت است و مدیر خانواده می‌تواند با توسعه بیشتر رفاه خانواده، نشاط را به کانون خانواده به ارمغان آورد و به‌گونه غیرمستقیم خواسته‌های تربیتی اسلامی خود را تحقق دهد. به‌علاوه جمعه یکی از اعیاد مسلمین است و خانواده یک فرد مسلمان باید خاطره خوش از آن داشته باشد (پاک‌نیا، ۱۳۸۴: ۱۸).

۳-۲-۸. پایبندی به وعده‌ها

یکی از امور بایسته که در استحکام بنای خانواده و برپایی حس همکاری میان اعضای آن، نقش اساسی را بر دوش دارد، پایبند بودن به تعهدهاست. پدر و مادری که به وعده و وعیدهای داده شده، عمل می‌کنند، اعتماد کودک را جلب می‌کنند. این اقدام و کنش، به روابط خانوادگی ارزش می‌بخشد؛ روان فرزندان را متوجه درستی این صفت می‌کنند و زمینه مساعدی برای پیشرفت و به ثمر رساندن برنامه‌های زندگی را فراهم می‌کنند؛ زیرا در سایه عمل به وعده‌ها، اعتماد متقابل بین اعضای خانواده حفظ می‌شود و پشتوانه همکاری‌های گوناگون در سطح وسیع خواهد شد.

امام رضا علیه السلام در روایت: «إِنَّا أَهْلُ بَيْتِ نَرِي مَا وَعَدْنَا عَلَيْنَا دِينًا كَمَا صَنَعَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳: ۴۴۶؛ نوری، ۱۴۰۸ ق، ج ۸: ۴۵۸)، پای فشرده که ما خاندانی هستیم که وعده‌ها را همسان قرضی می‌دانیم که ادای آن لازم است، همان‌طور که پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ این چنین رفتار می‌کرد. امام علیه السلام به سلیمان جعفری گفت: «أَتَدْرِي لِمَ سَمِيَّ إِسْمَاعِيلَ صَادِقَ الْوَعْدِ؟ قُلْتُ: لَا أَدْرِي، قَالَ: وَعَدَ رَجُلًا فَجَلَسَ لَهُ حَوْلًا يَنْتَظِرُهُ»؛ آیا می‌دانی چرا اسماعیل را صادق الوعد خواندند؟ عرض کرد: نمی‌دانم. امام فرمود: با مردی وعده گذاشته بود و تا یک سال در انتظار او باقی ماند (ابن بابویه، ۱۳۸۵ ق، ج ۱: ۷۷: ۱۳۶۰: ۵۰؛ حرعاملی، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۲: ۱۶۵).

۳-۲-۹. تنبیه بجا و مرحله‌ای

تنبیه را می‌توان یکی از روش‌های بازسازی و تغییر رفتار انگاشت. اتکینسون می‌نویسد: «تنبیه روشی برای کاهش نیرومندی پاسخ از طریق ارائه گونه‌ای محرک آزارنده به هنگام ظهور آن پاسخ است» (اتکینسون و همکاران ۱۳۸۵: ۶۹۸). تنبیه به گفتاری و فیزیکی تقسیم می‌شود. تنبیه کلامی از درجه بسیار ملایم و به‌شیوه یک تذکر پس از بروز رفتار نامناسب تا نكوهش بسیار شدید مانند توهین، سرزنش، تحقیر و ... در نوسان است. نتایج بسیاری از پژوهش‌ها نشان می‌دهد که نكوهش کلامی ملایم، اثر سودمندتری نسبت به توبیخ کلامی بسیار شدید دارد (غضنفری، ۱۳۸۳: ۵). می‌توان با نگاه

عتاب‌آمیز یا گوشزد ساده‌زبانی، شخص‌خاطی را متنبه ساخت و در مراحل واپسین، تنبیه بدنی را هم به‌کار بست. «موریس» معتقد است که در مواقع نادری باید از تنبیه بدنی استفاده کرد (ابوالقاسمی، ۱۳۸۹: ۱۳۰). از رسول (ص) نقل است: نماز را در هفت سالگی به کودک یاد دهید و در ۱۰ سالگی او را بر ترک نماز، تنبیه کنید (متقی هندی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۶: ۴۴۰).

امام رضا (ع) در همه موارد از تنبیه کلامی شدید، به‌شدت پرهیز می‌کردند. ابراهیم بن عباس گوید: «هرگز امام رضا (ع) را ندیدم کسی را با سخنش آزار دهد یا به خدمه و بردگانش ناسزا گوید» (ابن بابویه ۱۴۰۴ق، ج ۲: ۱۹۷؛ اربلی، ج ۲: ۳۱۶). با این همه امام رضا (ع) مخالف تنبیه گفتاری نبوده و به بهره‌گیری بجا از درجات و گونه‌های مختلف آن توجه می‌نمود. به ذکر نمونه‌ای که عام است، اشاره می‌کنیم. سلیمان بن جعفر جعفری نقل می‌کند: همراه امام رضا (ع) بودم، هنگامی که خواستم به خانه برگردم، امام فرمود: امشب را پیش من باش، در نتیجه هنگام غروب وارد منزل ایشان شدیم که بردگان مشغول کار بنایی بودند و غلامی سیه‌چرده هم با آنها بود که از جمله خدمتگزاران نبود. حضرت پرسید: وی کیست؟ پاسخ دادند: کارگری است که مزد وی را خواهیم داد. پرسید: دستمزدش را تعیین کرده‌اید؟ گفتند: خیر! امام بسیار خشمگین شد. عرض کردم: چرا خشمگین شدید؟ فرمود: بارها آنها را از اینکه کسی را پیش از تعیین دستمزدش به‌کار گیرند، نهی کرده‌ام. هر کارگری که بدون تعیین مزد، کاری را انجام دهد، اگر سه برابر آنچه مزدش است، دریافت کند، گمان می‌کند که از اجرتش کاسته‌ای و هنگامی که مزدش را تعیین کنی سپس آن مزد را پرداخت کنی، تو را به پاس وفای به عهدهت می‌ستاید و اگر ذره‌ای بر آنچه تعیین کرده بودی، بیفزایی می‌فهمد که تو افزوده‌ای (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵: ۲۸۸؛ طوسی، ۱۳۶۵، ج ۷: ۲۱۲). البته روش کلی امام رضا (ع) این بود که تا حد امکان از تنبیه خودداری و خطاکار را می‌بخشیدند و هرگاه در برابر افرادی که به وی ستم و یا توهین کرده بودند، قرار می‌گرفت، با دم فروبندی خود، آنان را شرم‌نده می‌ساخت (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۹: ۲۱۷). ایشان تفسیر آیه «فَأَصْحَابُ الصَّفْحِ الْجَمِيلِ» (حجر، ۸۵) را بخشیدن بدون سرزنش دانسته‌اند (ابن بابویه، ۱۴۱۷ق: ۱۳۱؛ ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۲۶۴؛ ۱۳۶۱: ۳۷۳).

۴. نتیجه‌گیری

الف. انسان معاصر با وجود پیشرفت‌های سترگ در علوم تربیتی و روان‌شناسی، با دشواری‌های پرشماری در حوزه تربیت متعالی کودکان، روبه‌روست. بی‌تردید از پشتوانه‌های شایسته اعتماد در این عرصه، رویکردها و دیدگاه‌های ائمه اطهار (ع) است که مطابق خواست تکوینی و تشریحی خداوند انجام گرفته و از همین رهگذر، سند و حجت شرعی به حساب می‌آید. در این میان، سیره نظری و عملی امام رضا (ع)، مشحون از رهنمودها و پیشنهادهای زمینه‌ساز تربیت کودکان است. امام رضا (ع) افزون بر بیان اصول و روش‌های تربیتی کودکان، آنها را نیز به‌کار بسته است.

۲. روش‌های زمینه‌ساز برای تربیت کودکان از دیدگاه امام رضا (ع) مشتمل بر روش‌های زمینه‌ساز قبل

از تولد و بعد از تولد است. جستار حاضر بر روش‌های زمینه‌ساز تربیت کودک بعد از مرحله تولد، متمرکز است که خود به دو بخش تقسیم می‌شود؛ اموری مانند انتخاب شیردهنده خردمند و تندرست، گفتن اذان و اقامه در گوش کودک، گزینش نام نیک، عقیقه، صدقه دادن به سنگینی موی سر و ختنه، جزو تکالیف هفته نخست تولد است. اموری مانند امر به نماز، آموزش قرآن، آشنایی با آموزه‌های مکتب اهل بیت، ادب‌آموزی، ستودن کارهای مثبت، شرطی‌سازی، پابندی به وعده‌ها و تنبیه بجا، جزو روش‌هایی است که در سایر مراحل زندگی کودک، پیگیری می‌شود. در عین حال امام رضا علیه السلام در موضوع تربیت، اصول ناهمسان بودن کودکان، تکریم فزون‌تر کودک با نام ارزشی، مهرورزی و عدالت ورزی را مورد توجه ویژه قرار داده است.

۳. اگر نظام تعلیم و تربیت ما متأثر و همگام با سیره گفتاری و رفتاری امام رضا علیه السلام باشد، به طور حتم، فرآورده آن جوانانی مؤمن و آرمان‌گراست که افزون بر شادکامی از انوار ملکوتی و معنوی نیز بهره‌مند می‌شوند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

ابن ابی جمهور احسائی، محمد. (۱۴۰۵ ق). *عوالی اللئالی*. تحقیق: مجتبی عراقی. قم: دار سیدالشهدا للنشر.

ابن ابی الحدید، عبد الحمید. (۱۴۰۴ ق). *شرح نهج البلاغه*. قم: مکتبه آیت الله المرعشی النجفی.
ابن بابویه، علی بن الحسین. (۱۴۰۶ ق). *فقه الرضا*. تحقیق: مؤسسه آل البيت علیهم السلام. مشهد: المؤتمر العالمی للإمام الرضا علیه السلام.

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۷ ق). *الأمالی*. قم: مؤسسه البعثه.

_____ (۱۳۹۸ ق). *التوحید*. تحقیق: هاشم حسینی. قم: جامعه مدرسین.

_____ (۱۳۸۵ ق). *علل الشرائع*. تحقیق: محمد صادق بحر العلوم. نجف اشرف: منشورات المکتبه الحیدریه.

_____ (۱۴۰۴ ق). *عیون اخبار الرضا*. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

_____ (۱۳۶۱). *معانی الأخبار*. تعلیق: علی اکبر غفاری. قم: مؤسسه النشر

الإسلامی.

_____ (۱۳۶۳). *من لا یحضره الفقیه*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.

ابن حنبل، أحمد. (بی تا). *مسند أحمد*. بیروت: دار صادر.

ابن حیون، نعمان بن محمد. (۱۴۰۹ ق). *شرح الأخبار فی فضائل الأئمه الأطهار علیهم السلام*. تحقیق: محمد حسین حسینی جلالی. قم: جامعه مدرسین.

ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۳۶۳). *تحف العقول*. تحقیق: علی اکبر غفاری. قم: جامعه مدرسین.

- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (۱۳۶۹ق). *متشابه القرآن و مختلفه*. قم: انتشارات بیدار.
- ابوالقاسمی، شهرنام؛ داودی، تمنا. (۱۳۸۹). «تنبیه از دیدگاه روان‌شناسی و اسلام». *اسلام و پژوهش‌های تربیتی*. سال دوم. شماره دوم. پاییز و زمستان. صص: ۱۲۷-۱۴۲.
- اتکینسون، ریتال آل و همکاران. (۱۳۸۵). *زمینه روان‌شناسی هیلگارد*. ترجمه: محمدتقی براهنی و همکاران. تهران: انتشارات رشد.
- احدی، حسن؛ بنی جمال، شکوه السادات. (۱۳۸۵). *روان‌شناسی رشد*. تهران: شرکت پردیس.
- اربلی، علی بن عیسی. (بی‌تا). *کشف الغمه فی معرفه الائمه*. بیروت: دارالأضواء.
- اردستانی، محمد علی. (۱۳۸۸). *رفعت حکمت* (اندیشه نامه آیت‌الله سیدابوالحسن رفیعی قزوینی). تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- اسماعیلی یزدی، عباس. (۱۳۸۵). *فرهنگ تربیت*. قم: انتشارات مسجد مقدس جمکران.
- اشعری، زهرا؛ باقری، خسرو؛ حسینی، افضل السادات. (۱۳۹۱). «بررسی مفهوم، اصول و روش‌های تربیت معنوی از دیدگاه علامه طباطبایی». *تربیت اسلامی*. دوره ۷. شماره ۱۵. صص: ۸۹-۱۱۲.
- باقری، خسرو. (۱۳۸۵). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*. تهران: انتشارات مدرسه.
- بروجدی، سید حسین. (۱۴۱۲ق). *جامع احادیث الشیعه*. قم: منشورات مدینه العلم.
- بیات، اسدالله. (۱۳۶۸). *انسان در قرآن*. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی.
- پاک نیا، عبدالکریم. (۱۳۸۴). *ویژگی‌های امام رضا(ع)*. قم: نسیم کوثر.
- پاینده، ابوالقاسم. (۱۳۴۲). *نهج الفصاحه*. تهران: سازمان انتشارات جاویدان.
- تمیمی آمدی، عبد الواحد. (۱۳۶۶). *غرر الحکم و درر الکلم*. تحقیق: مصطفی درایتی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- جمعی از نویسندگان. (۱۳۸۲). *نقش دین در بهداشت روان* (مجموعه مقالات). قم: دفتر نشر معارف.
- حجتی، سید محمد باقر. (۱۳۷۴). *اسلام و تعلیم و تربیت*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل‌البتین لإحياء التراث.
- حلی، جعفر بن حسن. (۱۴۰۹ق). *شرائع الإسلام*. تحقیق: السید صادق الشیرازی. چاپ دوم. طهران: انتشارات استقلال.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۸ق). *مختلف الشیعه*. قم: المشرقه؛ مؤسسه النشر الإسلامی.
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۸). *شرح حدیث «جنود عقل و جهل»*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- داود بن سلیمان غازی. (۱۴۱۸ق). *مسند الرضا(ع)*. قم: مرکز النشر التابع لمکتب الإعلام الإسلامی.
- رضی، محمد بن الحسن، *نهج البلاغه*. (۱۴۲۹ق). تحقیق: صبحی صالح. تهران: دارالأسوه للطباعة

و النشر.

سیم فروش، ناصر. (۱۳۹۰). «فواید ختنه نوزادی: مروری بر گذشته و امروز». *طب سنتی اسلام و ایران*. دوره ۲، شماره ۲ (۶). صص: ۱۲۳-۱۳۰.

شرفی، محمدرضا. (۱۳۸۱). *تربیت اسلامی با تأکید بر دیدگاه‌های امام خمینی*. تهران: نشر پنجره.

شریعتمداری، علی. (۱۳۶۷). *روان‌شناسی تربیتی*. چاپ سوم. تهران: انتشارات امیرکبیر.

شریف القریشی، محمد باقر. (۱۳۸۲). *پژوهشی در زندگانی امام علی بن موسی الرضا*. ترجمه: محمد صالحی. تهران: دارالکتب اسلامیه.

شوشتری، محمد تقی. (۱۴۰۶ق). *النجعة فی شرح اللمعة*. تهران: کتابفروشی صدوق.

صبوحی، احمد رضا. (۱۴۰۰). «خواص و ارزش‌های تغذیه‌ای موز». *بهورز*. دوره ۳۲، شماره ۱۱۰. دانشگاه علوم پزشکی سبزوار.

صمدی، معصومه. (۱۳۸۵). «بررسی چگونگی روش مطلوب تربیتی والدین با فرزندان براساس آموزه‌های تعلیم و تربیت اسلامی». *مصباح*. فروردین و اردیبهشت، شماره ۶۲، صص: ۱۳۷-۱۶۰.

طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۹۳ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ق). *الإحتجاج علی اهل اللجاج*. تحقیق: محمداقبر خراسان. مشهد: مرتضوی.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۷ق). *إعلام الوری بأعلام الهدی*. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۶۵). *تهذیب الأحکام*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

طیب، عبدالحسین. (۱۳۶۹). *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*. چاپ دوم. تهران: اسلام.

عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه. (۱۴۱۵ق). *تفسیر نور الثقلین*. تحقیق: رسولی محلاتی. قم: اسماعیلیان.

عطاردی، عزیزالله. (۱۴۰۶ق). *مسند الامام الرضا*. مشهد: کنگره جهانی امام رضا علیهم السلام.

علم الهدی، علی بن حسین. (۱۹۹۸م). *أمالی المرتضی*. تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم. قاهره: دار الفكر العربی.

عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ق). *تفسیر العیاشی*. تحقیق: هاشم رسولی محلاتی. تهران: المطبعة العلمیة.

غضنفری، احمد؛ ریاحی، حمیدرضا. (۱۳۸۳). «تأثیر تنبیه بر عزت نفس دانش آموزان». *دانش و*

- پژوهش در علوم تربیتی**. شماره سوم. صص: ۱-۱۴.
- فایضی، علی. (۱۳۷۹). **تربیت، روش‌ها و اخلاق**. تهران: طراحان نشر.
- فرمهبینی فراهانی، محسن. (۱۳۹۰). **تربیت در نهج البلاغه**. تهران: آبیژ.
- فیض کاشانی، ملامحسن. (۱۳۸۱). **اخلاق حسنه**. ترجمه محمدباقر ساعدی. تهران: انتشارات پیام عدالت.
- _____ . (۱۳۷۱). **نوادر الأخبار فی ما يتعلق بأصول الدین**. تحقیق: مهدی انصاری. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- _____ . (۱۴۰۶ق). **الوافی**. اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی (ع).
- قنادان، منصور و ناهید مطیع و هدایت الله ستوده (۱۳۷۶). **جامعه‌شناسی** (مفاهیم کلیدی). تهران: آوای نور.
- کمپانی زارع، مهدی. (۱۳۸۷). «امامت در مکتب عالم آل محمد (ع)؛ سیری در بیانات امام رضا (ع) در مسئله امامت». **اطلاعات حکمت و معرفت**. سال سوم. آبان ۱۳۸۷. ش ۸ (۳۲). صص: ۴۲-۴۷.
- قیومی، جواد. (۱۳۷۳). **صحیفه الرضا (ع)**. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- کراچکی، محمد بن علی. (۱۳۶۹). **کنز القوائد**. چاپ دوم. قم: مکتبه المصطفوی.
- کوئن، بروس. (۱۳۹۰). **درآمدی بر جامعه‌شناسی**. ترجمه: غلامعباس توسلی و رضا فاضل. تهران: انتشارات سمت.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵). **الکافی**. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- لیثی الواسطی، علی بن محمد. (۱۳۷۶). **عیون الحکم والمواعظ**. تحقیق: الحسینی البیرجندی. قم: دار الحدیث.
- مالک بن انس. (۱۴۰۶ق). **الموطأ**. تحقیق: محمد فؤاد عبد الباقي. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- متقی هندی، علی. (۱۴۰۹ق). **کنز العمال**. بیروت: مؤسسه الرساله.
- محمدیان، بهرام. (۱۳۹۰). **نگاهی دیگر به حقوق فرزندان از دیدگاه اسلام**. چاپ چهارم. تهران: انجمن اولیا و مربیان.
- مختاریان، طاهره و داریوش فرهود، مریم مالمیر و طیبه مختاریان. (۱۳۹۶). «ضرورت اخلاقی تغذیه با شیر مادر و پایبندی به حقوق نوزادان». **اخلاق در علوم و فناوری**. سال دوازدهم. شماره ۱. صص: ۵-۹.
- مزلو، آبراهام. (۱۳۶۷). **روان‌شناسی شخصیت سالم**. ترجمه شیوا رویگریان. تهران: انتشارات گلشایی.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). **بحار الأنوار**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۲). **انسان کامل**. تهران: انتشارات صدرا.

مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۴ق). *تصحیح اعتقادات الإمامیه*. تحقیق: حسین درگاهی. قم: کنگره شیخ مفید.

نجاززادگان، فتح الله. (۱۳۸۸). *رهیافتی بر اخلاق و تربیت اسلامی*. قم: دفتر نشر معارف اسلامی.

نصری، عبدالله. (۱۳۶۸). *انسان از دیدگاه اسلام*. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.

نمازی شاهرودی، علی. (۱۴۱۹ق). *مستدرک سفینة البحار*. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

نوری، میرزا حسین. (۱۴۰۸ق). *مستدرک الوسائل*. چاپ دوم. قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث.

هاشمی خوبی، میرزا حبیب الله. (بی تا). *منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه*. تحقیق: ابراهیم میانجی. تهران: مکتبه اسلامیة.

هنری ماسن، پاول و همکاران. (۱۳۸۰). *رشد و شخصیت کودک*. ترجمه: مهشید یاسایی. چاپ هفدهم. تهران: نشر مرکز.

References

- Abul-Ghasemi, Shahnam, Davoodi, Tamanna. 2010. Punishment from the perspective of Psychology and Islam. *Islam and Educational Researches*, 2: 127-142. [inpersian]
- Ahadi, Hassan, Bani Jamal, Shokooh Sadat. 2006. *Psychology of Development*. Tehran: Pardis. [inpersian]
- Alam al-Hoda, Ali ibn Hussain. 1998. *Amali al-Mortaza*. Research: Muhammad abulfazl Ebrahim. Cairo: Dar al-Fekr Arabi. [inArabic]
- Arbali, Ali ibn Issah. *Kashf al-Ghame fi Ma' refat al-A' emeh*. [inArabic]
- Ardestani, Muhammad Ali. 2009. *The Height of Hekmah: Ayat al-Allah Seyyed Abul-Hassan Qazvini*. Tehran: Publications of Culture and Islamic Thought Research Center. [inpersian]
- Aroosi Huveizi, Abd Ali ibn Jom'eh. 1997. *Tafir nor al-Thaghaleyn*. Research: Rasooli Mahalati. Qom: Esma'ilian. [inArabic]
- Ashari, Zahra, Bagheri, Khosrow, & Hussaini, Afzal al-Sadat. 2012. The study of meanings, principles, and methods of spiritual training from Allameh Tabatabae's perspective. *Islamic Education*, 7(15): 89-112. [inpersian]
- Atarodi, Aziz Allah. 1985. *Musand al-Imam Reza*. Mashhad: The Universal Congress on Imam Reza. [inArabic]
- Atkinson, Retalal, et al. 2006. *Hilgard's Introduction to Psychology*. Trans. Muhammad Taghi Baraheni et al. Tehran: Roshd. [inpersian]
- Ayyashi, Muhammad ibn Masood. 1960. *Tafsir al-Ayyashi*. Research: Hashim Rasooli Mahallati. Tehran: Al-Matba'e Elmyeh. [inArabic]
- Bagheri, Khosrow. 2006. *A New Look at Islamic Training*. Tehran: Madreseh. [inpersian]

- Bayat, Asad al-Allah. 1989. *Man in the Quran*. Tehran: Jahad Daneshgahi Publications. [inpersian]
- Brujerdi, Seyyed Hussain. 1991. *Collection of Shi'ite Hadiths*. Qom: Manshoorat Madineh Elm. [inArabic]
- Cohen, Bruce. 2011. *A Survey on Sociology*. Trans. Gholam Abbas Tavassoli & Reza Fazel. Tehran: SAMT. [inpersian]
- Company Zareh, Mehdi. 2008. Emamt in the school of Alem Ale Muhammad: A survey of Imam Reza's propositions on emamat. *Knowledge and Understanding Information*, 8(32): 42-47. [inpersian]
- Davood ibn Salman Qazi. 1997. *Musand al-Reza*. Qom: Center of Publication of Books of Islamic Sciences. . [inArabic]
- Esmaili Yazdi, Abbas. 2006. *Culture of Education*. Qom: The Holy Jamkaran Mosque Publications. [inpersian]
- Faramhini Farahani, Muhsen. 2011. *Education in Nahj al-Balagheh*. Tehran: Abi-zh. [inpersian]
- Fayezi, Ali. 2000. *Education, Methods, Ethics*. Tehran: Tarrahan. [inpersian]
- Feiz Kashani, Mulla Muhsen. 2002. *Good Behavior*. Trans. Muhammad Bagher Sadeghi. Tehran: Payame Edalat. [inpersian]
- . 1992. *Navader al-Akhlagh fi ma Yatalegh be-Osul al-Din*. Research: Mehdi Ansari. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. [inArabic]
- . 1985. *Al-Vafi*. Isfahan: Imam Amir al-Mo'menin Ali (As) Library. [inArabic]
- Ghannadan, Mansur, Moti, Nahid, & Setoodeh, Hedayat Allah. 1997. *Sociology (Key issues)*. Tehran: Avaye Noor. [inpersian]
- Ghayoomi, Javad. 1994. *Sahifat al-Reza*. Qom: Islamic Publications Inst. . [inArabic]
- Ghazanfari, Ahmed, Riyahi, Hamidreza. 2004. The impact of punishment on students' self-esteem. *Knowledge and Research in Educational Sciences*, 3: 1-14. [inpersian]
- Hashemi Khooei, Mirza Habib Allah. *Menhaj al-Baraeh fi Sharh Nahj al-Balagheh*. Research: Ebrahim Mianji. Tehran: Maktab al-Eslamieyh. [inArabic]
- Helli, Jafar ibn Hassan. 1988. *Shara'e al-Islam*. Research: Seyyed Sadegh Shirazi. 2nd ed. Tehran: Esteghlal. [inArabic]
- Helli, Hassan ibn Yussef. 1997. *Mokhtalef al-Shi'eite*. Qom: Nashr Islami. [inArabic]
- Henri Mussen, Paul, et Al. 2001. *Child Development and Personality*. Trans. Mahshid Yasaee. 17th ed. Tehran: Markaz. [inpersian]
- Hojjati, Seyyed Muhammad Bagher. 1995. *Islam, Education, and Training*. Tehran: Farhang. [inpersian]
- Horr Amuli, Muhammd ibn Hassan. 1993. *Vasa'el al-Shi'ite*. Qom: Al Bayt Ehya Tarath. [inArabic]

- Ibn Abi al-Hadid, Abd al-Hamid. 1983. *Interpretation of Nahj al-Balagheh*. Qom: Maktab Ayatollah Mar'ashi Najafi. [inArabic]
- Ibn Abi Jomhoor Ehsaei. 1984. *Avali al-Le'ali*. Researcher: Mojatab Araghi. Qom: Dar Seyyed al-Shohada Nashr. [inArabic]
- Ibn Babooyeh, Ali ibn Hussain. 1985. *Feghhe al-Reza*. Research: Al-Bayt Inst. Mashhad: Al-Mo'tamer al-Alemyeh Imam Reza. [inArabic]
- Ibn Babooyeh, Muhammd ibn Ali. 1996. *Al-Amali*. Qom: Al-Batheh Inst. [inArabic]
- . 1977. *Al-Tohid*. Research. Hashem Hussaini. Qom: Jameh Modarresin. [inArabic]
- . 1965. *Ala el-Shara'e*. Research: Muhammad Sadegh Bahr al-Oloum. Najaf: Manshoorat Maktab al-Heydaaryeh. [inArabic]
- . 1983. *Oyoon Akhbar Reza*. Beyroot: Al-A'lami bel-Maloomat Ins. [inArabic]
- . 1982. *Ma'ani al-Akhbar*. Research: Ali Akbar Ghaffari. Qom: Al-Nashr al-Eslami Ins. [inArabic]
- . 1984. *Man La Yahzar al-Faghih*. Qom: Jaameh Modarresin. [inArabic]
- Ibn Hanbal, Ahmaed. 1984. *Musnad Ahmaed*. Beyroot: Dra Sader. [inArabic]
- Ibn Hayoon, No'man ibn Muhammad. 1988. *Sharh al-Akhbar fi Faza'el al-A'emeh Athar*. Research: Muhammad Hussain Hussaini Jalali. Qom: Jame'eh Modarresin. [inArabic]
- Ibn Shahr Ashub, Muhammad ibn Ali. 1949. *Motashabeh Quran va Mokhtalefah*. Qom: Bidar Publications. [inArabic]
- Ibn Sho'beh Harani, Hassan ibn Ali. 1984. *Tohaf al-Oghul*. Research: Ali Akbar Ghaffari. Qom: Jame'eh Modarresin. [inArabic]
- Kerajaki, Muhammad ibn Ali. 1990. *Kanz al-Favaed*. 2nd ed. Qom: Al-Mustafavi. [inArabic]
- Khomeini, Rooh Allah. 1999. *Interpretation of Hadith "Troops of Reason and Ignorance."* Tehran: Institute of Organization and Publication of Imam Khomeini's Works. . [inpersian]
- Koleyni, Muhammad ibn Yaghoob. 1986. *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Ketab al-Eslamiyeh. [inArabic]
- Lithialvaști, Ali ibn Muhammad. 1997. *Oyoon al-Hokm al-Mavaez*. Research: al-Hussaini al-Birjandi. qom: Dar al-Hadith. [inArabic]
- Majlesi, Muhammad Bagher. 1982. *Bahar al-Anvar*. Beyroot: Dar ehya al-Tarath al-Arabi. [inArabic]
- Malek ibn Anas. 1985. *Al-Mota'a*. Research: Muhammad Foa'd Abdul Baghi. Beyroot: Dar Ehya Tarath al-Arabi. [inArabic]
- Mofid, Muhammad ibn Muhammad. 1993. *Tashih E'teghadat Emamiyeh*. Research: Hussain Dargahi. Qom: Sheikh Mofid Congress. [inArabic]
- Mokhtarian, Tahereh, Farood, Dariush, Malmir, Maryam, & Mokhtarian, Tayye-

- beh. 2017. The ethical necessity of breastfeeding the child and Adherence to Children's rights. *Ethics in Sciences and Technology*, 1: 5-9. [inpersian]
- Motahhari, Morteza. 1993. *The Perfect Man*. Tehran: Sadra. [inpersian]
- Mottaghi Hendi, Ali. Kanz al-Emal. Beyroot: Al-Resaleh. [inArabic]
- Mozloo, Abram. 1988. *Psychology of Healthy Personality*. Trans. Shiva Rooygarian. Tehran: Golshae. [inpersian]
- Muhammdian, Bahram. 2011. *Another Look at Children's Rights from Islam's Perspective*. 4th ed. Tehran: Parents and Teachers Association. [inpersian]
- Najjarzadegan, Fathollah. 2009. *An Approach to Islamic Ethics and Education*. Qom: Ma'aref Eslami. [inpersian]
- Namazi Shahroodi, Ali. 1998. *Mo'stadar Kasafinat al-Behar*. Qom: Islamic Publications. [inArabic]
- Noori, Mirza Hussain. 1987. *Mo'stadark al-Vasayel*. 2nd ed. Qom: Al-Beyt Ehya al-Tarath Inst. [inArabic]
- Nasri, Abdullah. 1989. *Man in Islam's Perspective*. Tehran: Payame Noor. [inpersian]
- Paknia, Abd al-Karim. 2005. *Characteristics of Imam Reza*. Qom: Nasim Kosar. [inpersian]
- Payandeh, Abul Ghasem. 1963. *Nahja al-Fasahe*. Tehran: Javidan. [inpersian]
- Razi, Muhammad ibn Hassan. 2008. *Nahj al-Balagheh*. Research: Sobhi Saleh. Tehran: Osveh. [inArabic]
- Saboohi, Ahmadreza. 2021. The features and worth of banana nutrition. *Behvarz*, 32 (110). Sabzevar Medical University. [inpersian]
- Samadi, Ma'soomeh. 2006. Investigation of proper child breeding based on the Islamic training instructions. *Mesbah*, 62: 137-160. [inpersian]
- Sharafi, Muhammad Reza. 2002. *Islamic Education with a Focus on Imam Khomeini's Views*. Tehran: Panjareh. [inpersian]
- Shari'at Madari, Ali. 1988. *Educational Psychology*. 3rd ed. Tehran: Amir Kabir. [inpersian]
- Sharif al-Ghuraishi, Muhammad Bagher. 2003. *A Research on the Life of Imam Ali ibn Mussa al-Reza*. Trans. Muhammad Salehi. Tehran: Dar al-Ketab Islamieyh. [inpersian]
- Shushtari, Muhammad Taghi. 1985. *Al-Naj'eh fi Sharh al-Lam'eh*. Tehran: Saadoogh. [inArabic]
- Sim Foroush, Nasir. 2001. The benefits of infantile circumcision: A review of the past and present. *Traditional Medicine of Islam and Iran*, 2(6): 123-130. [inpersian]
- Some authors. 2003. *The Role of Religion in Mental Health*. Qom: Ma'aref. [inpersian]
- Tabarsi, Ahmed ibn Ali. 1982. *Al-Ehtejaj a'la Ale al-Lejaj*. Research: Muham-

- mad Bagher Khorsan. Mashad: Mortazavi. [inArabic]
- Tabarsi, Fazl ibn Hassan. 1996. *E'lam Aluri be-A'laam al-Huda*. Qom: Ale Bayt Ins. [inArabic]
- Tabatabaee, Muhammad Hussain. 1973. *Al-Mizan fi Tafsir al-Quran*. Beyroot: Al-Alami lel-Matboo'at. [inArabic]
- Tamimi Amedi, Abdul Vahed. 1987. *Ghorar al Hekam va Dorar al Kalam*. Research: Mustafa Derayati. Qom: Office of Islamic Propagations. [inArabic]
- Tayeb, Abdul Hussain. 1990. *Al-Tayeb al-Bayan fi Tafsir al-Quran*. 2nd ed. Tehran: Islam.
- The Holy Quran*. [inPersian]
- Toosi, Muhammad ibn Hassan. 1986. *Tahzib al-Ahkam*. Tehran: Dar al-Kotob Es-lamiyeh. [inArabic]

